

GRAD I ZALEĐE U NARATIVNIM VRELIMA: KONSTRUIRANJE
TRADICIJE O RANOSREDNJOVJEKOVNIM DOSELJENJIMA U
DUBROVNIK IZ SLAVENSKOG ZALEĐA*Irena BENYOVSKY LATIN*Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: irenabenovsky@yahoo.com

SAŽETAK

Rad je posvećen dubrovačkim narativnim vrelima srednjeg i ranog novog vijeka koja opisuju doseljenja stanovništva iz slavenskoga zaleđa. Iako podaci iz narativnih vrela nisu pouzdani, oni ipak pokazuju sliku koja se o došljacima oblikovala tijekom dubrovačke povijesti.

Ključne riječi: Dubrovnik, narativni izvori, slike mjesta, doseljenici, Slaveni

LA CITTÀ E IL SUO HINTERLAND NELLE FONTI NARRATIVE:
LA COSTRUZIONE DELLA TRADIZIONE DEL PRIMO INSEDIAMENTO
MEDIEVALE A DUBROVNIK DALL'ENTROTERRA SLAVO

SINTESI

L'articolo espone la narrazione presente nelle fonti medievali e dell'Età moderna per descrivere l'arrivo della popolazione dall'entroterra slavo. Sebbene i dati provenienti da queste fonti non sono affidabili possiamo ritenere che ci mostrano un'immagine degli immigrati di origine slava che venne a crearsi nei secoli della storia di Dubrovnik (Ragusa).

Parole chiave: Dubrovnik (Ragusa), fonti narrative, immagine della città, immigranti, slavi

UVOD¹

Migracije i mobilnost ključni su fenomeni za urbani razvoj srednjovjekovnih gradova. Došljaci su oblikovali urbana društva od njihovog formativnog razdoblja, ponekad predstavljajući vitalni element opstanka, a često izazivajući velike društvene transformacije. Srednjovjekovne urbane zajednice prema došljacima su imale različit stav, što je prvenstveno ovisilo o statusu došljaka – društvenom, imovinskom, vjerskom i/ili etničkom. Prema tome ključno ograničavalo se, toleriralo ili poticalo njihovo naseljavanje unutar teritorija grada odnosno njihovo asimiliranje s domaćim stanovništvom. Politika prema doseljenicima bila je uvjetovana demografskim prilikama i ekonomskim potrebama grada, a provodila se pod kontrolom gradske uprave. Sigurno se i Dubrovnik se od svojih početaka oblikovao pod velikim utjecajem došljaka iz raznih smjerova. Velikim dijelom stanovništvo je pristizalo iz bližega odnosno daljega (slavenskog) zaleđa. Grad je došljacima prvenstveno pružao sigurnost – prilike u okolnim zemljama često su bile politički ali i ekonomski nestabilne. Neki su dolazili da bi se nastanili stalno, a drugi privremeno, neki kao individualci, a drugi s obiteljima ili određenom društvenom skupinom. Dubrovnik je u pravilu primao useljenike, osim u slučaju ako bi oni ugrozili opstanak njegovih građana (Janeković Römer, 1993., 28; Diversis, 2004., III., gl. XI., XIV.; Dinić, 1964., 212; Dinić-Knežević, 1995.). Prije sustavnih notarskih dokumenata, čije zapisivanje počinje u posljednjim desetljećima 13. stoljeća, proces migracija i/ili slavenizacije Grada teško je pratiti. Dosadašnja povijesna, lingvistička i arheološka istraživanja pokazuju da su ti procesi počeli već u ranome srednjem vijeku.

Narativna vrela srednjovjekovnoga i novovjekovnoga razdoblja, koja detaljnije spominju izgradnju Grada i prve doseljenike (iz zaleđa), prilično su nepouzdana – osobito podaci vezani uz ranosrednjovjekovno razdoblje (a i oni kasniji bili su pragmatičnoga karaktera jer je njihova proizvodnja bila vezana uz sustave koji su određivali što i kako treba zapamtiti, a što zaboraviti). Na temelju tih izvora ipak možemo iščitavati sliku koja se o najranijim imigracijama slavenskoga stanovništva stvarala do vremena autorova pisanja (Benyovsky Latin, 2017.). U dubrovačkoj historiografiji srednjega i ranoga novog vijeka najranija je povijest Grada velikim dijelom fokusirana na *objašnjavanje* tko je i kako oblikovao prostor Grada i njegovoga okolnog teritorija, što je u konačnici rezultiralo specifičnim položajem Dubrovnika. Taj se diskurs razvio kako bi se konstruirala slika o Gradu. Privilegirani status, autonoman položaj, ali i rivalitet prema drugim gradovima legitimirali su traganje za vlastitim urbanim identitetom ali i subjektivno zapisivanje slavne povijesti.

Najstariji (strani) narativni izvori sadrže fragmente tradicije o ranoj povijesti Grada i njegovim stanovnicima su: *De administrando imperio* (DAI) iz 10. stoljeća (Basić, 2010.; Vedriš, 2010.), i manje je poznat *Chronicon salernitanum* (Westerbergh, 1956.; Lučić, 1972., 22; Matijević Sokol, 2001., 117; Živković, 2007.) iz istoga razdoblja. Od 12. stoljeća nadalje naseljavanje gradskoga teritorija opisano je u lokalnoj ili regionalnoj historiografiji:

1 Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom „Gradovi hrvatskog srednjovjekovlja: Urbane elite i urbani prostor“, broj IP-2014-09-7235 (<http://urbes.s2.novenaaweb.info/hr/>).

veliki trag ostavili su takozvani *Ljetopis Popa Dukljanina* (LJPD) vjerojatno iz 12. stoljeća (Perićić, 1991.), te u heksametrima napisana kratka povijest Dubrovnika domaćega autora, takozvanoga Milecija iz 12. ili 13. stoljeća (Jovanović, 2012., 32).² Pod utjecajem talijanskih komunalnih historija pisane su povijesti Grada: *Historia Ragusii* Giovannija Conversinija iz Ravene (1350.–1410.) i „Povijest“ dubrovačkoga liječnika Giovannija Marije Filelfa (1426.–1480.) (Arhiv HAZUZg, *Historia Ragusii*, d. 55; Blažević, 2010.; Jovanović, 2012., 31;³ Rački, 1885.; Picchio, 1973, Pelicelli, 1902.–1903., 5–33, 139–176). U okviru pohvala gradova (*laudes civitatum*) najpoznatiji je *Opis Dubrovnika* Filipa de Diversisa, dubrovačkoga učitelja iz Italije, koji donosi (svoju) sliku Grada 15. stoljeća (Janeković Römer, 2007.a; Janeković Römer, 1999., 287–288; Baron, 1968.; Božić, 1955., 11).⁴

Od razdoblja kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka najvažnije „događaje“ u povijesti grada od „najstarijih vremena“ do trenutka zapisivanja naći ćemo uglavnom sažeto uobličene u tzv. analima i kronikama grada.⁵ Takozvani „kroničari“ pišu o svome Gradu i njegovome stanovništvu legitimirajući njihov status i teritorijalni opseg prema okolnim gradovima i zemljama, ali i opravdavajući vlastitim građanima postojeći ustroj i društvene razlike. Oni su čuvali memoriju grada s ciljem da predaju, ali i rastumače „znanja“ o gradu suvremenima, a potom i budućim generacijama. Ujedno se stvarao važan kontinuitet između prošlosti grada i vremena autorova pisanja (Goetz, 2013.; Ivić, 1992.; Geary, 2013.). Za dubrovačku povijest najpoznatije su gradske povijesti tzv. „starijih kroničara“ – takozvanog Anonima (oko 15. stoljeća),⁶ Nikole Ragnine (oko 1553. godine), Ludovika Cerve Tuberoni (Rezar, 1999.)⁷ i Serafina Razzija iz 1595. godine (Razzi, 2011.). Potom slijede kronike nešto mlađe skupine historiografa: najpoznatije su one Jakova Luccarija⁸ (iz 1605. godine) i „ideologa sveslavenstva“ Mavra Orbinija (Orbini, 1999.; Blažević, ur., 2011.; Ćosić, 2011., 42, 47–48, 51).⁹ Često je istraživana i skupina erudita i polihistora

2 Ima mišljenja da su *De administrando imperio*, *Ljetopis Popa Dukljanina* i Milecije koristili neki stariji (domaći) predložak za opis najstarije „povijesti“ Grada (Katičić, 1997., 45–46, 49–50; Rezar, 1999., 47–94). I splitski Toma Arhidakon 1266. godine u svojoj poznatoj *Salonitanskoj povijesti* spominje detalje iz najranije „prošlosti“ Dubrovnika.

3 Vidi i: <http://www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala/>.

4 Autori prvih komunalnih historija bili su stranci (uglavnom iz talijanskih gradova) koji su u Dubrovniku stanovali, privremeno ili stalno, u službi općine, ali kasnije se pojavljuju i njihovi domaći pandani. Pisana komunikacija postaje sve kompleksnija (osobito pojavom tiskane knjige), što je uvelike utjecalo na sadržaj komunalnih povijesti.

5 Najčešće se ne radi o jasno definiranom žanru nego o raznim varijantama odnosno kompilacijama, čiji su sastavljači prepisivali dostupna narativna vrela i nadopunjavali ih prema potrebama. (Zato će i u ovom radu pojmovi „kronika“ i „anali“ biti korišteni tek uvjetno). U nekim kronikama se prepoznaju i ruke više sastavljača, a neki su naslovi sačuvani u različitim, prilagođenim lokalnim prilikama, redakcijama.

6 Pisanje Anonimovih Analata datira se u razdoblje od 11. do 15. stoljeća, a pisalo ga je vjerojatno od pet do šest ruku.

7 *De origine et incremento urbis Rhacusanae* izvadak je iz spisa *Commentarii de temporibus suis*, a objavljen je kao samostalna cjelina tek 1790. godine.

8 On (personaliziranu) povijest Grada bilježi u djelu *Capioso ristretto degli annali di Ragusa*.

9 Orbini je pisac poznatoga djela *Il regno dagli Slavi* (iz 1601. godine), a Luccarijeva povijest fokusirana je na prošlost Grada te predstavlja, prema S. Ćosiću, „lokalnu inačicu Orbnijevih misli“. Zanimljiv je i dje-lomičan prijepis *Kraljevstva Slavena*, knjige pod naslovom *Memorie scarse di Ragusa Cavate dell' Istoria celebre Di Don Mauro Orbini Raguseo Abbate Melitense in cui si vede la sua origine, la guerre che fece, il*

18. stoljeća, koje je ponovno zaokupljala antika te preporođen lokalni latinizam. To su: Ignjat Giorgi, Serafin Cerva,¹⁰ Ivan Marinov Gondola i Junije Resti¹¹ (Kurelac, 2003., 301-314; Antoljak, 2004.; 165; Appendini, 1802.–1803., 20; Lučić, 1972., 23; Seferović, 2008).¹² Znatno je broj još nedovoljno istraženih i/ili nedostupnih narativnih vrela, od kojih su neka tek varijante ili prijepisi već spomenutih¹³ (Medini, 1935., 9, 11).

Osim privatnih i javnih isprava (koji se u Dubrovniku sustavno sastavljaju i čuvaju od konca 13. stoljeća) unutar određenoga kruga korisnika cirkulirali su i stariji narativni tekstualni predlošci. Kao autoritativni izvori svojom su formom, motivima i odabirom tema utjecali na nove zapise o Gradu. Iako se prisutnost suvremenih isprava osjeća u zapisima koji se odnose na razdoblje od razvijenoga srednjeg vijeka nadalje, dio tema koje nalazimo u kasnijim kronikama i dalje su opća mjesta preuzeta iz starijih narativnih vrela i nadopunjena prema potrebi – kao ona o podrijetlu grada i njegovoj lokaciji, o doseljenu i podrijetlu stanovništva, o patronu koji je osiguravao sigurnost, o postignućima građana, neprijateljima i ratovima te o važnijim građevinama. Primjerice, Ljetopis popa Dukljanina rado se koristio kao obrazac jer je legitimirao željeno vladarsko podrijetlo slavenskih došljaka (koji se nisu mogli povezati s antičkim podrijetlom). Ne manje važno, *Ljetopis* je sadržavao i legendu o kolonizaciji izravno iz Rima, što je naglašavalo republikansku tradiciju Grada i njegovih stanovnika (Rezar, 1999., 95, 136, bilješka 9).¹⁴ Ranohumanistička dubrovačka historiografija i dalje sadrži različite imaginarne povijesne konstrukcije o prošlosti Grada. Mitovi se koriste u političke svrhe kao sredstvo stvaranja identiteta, ali to je mogao biti i rezultat želje da se taj kulturni kapital prenese zajednici obrazovanih (Jovanović, 2010., 11; Blažević, 2011., 93–95; Kurelac, 2014., 7).

---

progresso del suo dominio, i nomi degli antichi Re. Di Rascia, Bosna, Croazia, Servia, Zenta, Chelmo, Spis je vjerojatno prepisao neki domaći autor koristeći samo dijelove Orbinijeva djela koji se odnose na Grad (a donosi i karte dubrovačkoga područja).

- 10 Serafin Cerva napisao je vrlo važna djela za povijest dubročke Crkve – osobito *Prolegomena in sacram metropolim Ragusinam*, rukopis br. 35-IV-13 i *Sacra metropolis Ragusina*, I-V, rukopis br. 35-IV-14/1, oba u Knjižnici dominikanskog samostana u Dubrovniku (Seferović, 2011., 2012).
- 11 Resti je uvelike koristio, preradio i dopunio Gondolinu povijest.
- 12 Ivan Marinov Gondola svoju je kroniku pisao na temelju arhiva i izvora koje je skupio njegov predak Frano. Rukopis se čuva u Knjižnici Male braće u Dubrovniku i u prijepisu iz 1860. godine pod naslovom (*Annali ossia Notizie dell'origine della Repubblica di Ragusa e delle cose più cospicue occorse in diversi tempi della medesima, raccolte da varii manuscritti antichi* Arhiv HAZU u Zagrebu, 1893. N. Nodilo *Croniche ulteriori di Ragusa probabilmente opera di Giovanni di Marino Gondola*). Natko Nodilo objavio je 1893. godine u Zagrebu publikaciju pod naslovom *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451.–1484.)*.
- 13 Primjerice varijante ili prijepisi već spomenutih kronika čuvaju se u Državnom arhivu u Dubrovniku (Memoriae, I; Memoriae 8; Memoriae 18; Memoriae 24). Isusovac Ivan Marija Matijašević (Mattei) napisao je više djela, a za najraniju povijest Grada osobito je zanimljiv Zbornik dokumenata i spisa zvan *Zibaldone I.–III.*, koji se čuva u Knjižnici Male braće u Dubrovniku pod brojem 433, 434 i 435. Između ostaloga, Matijašević u svome spisu donosi prijepis nekih dubrovačkih kronika: primejrice, jedne pod naslovom *Principio della cronica la piu antica di Ragusa scritta per quanto pare nel XIV sec. Ricopiata da un manoscritto molto antico e consumato*. Prema Nodilu radi se o sažetome rukopisu Anonimovih Anala.
- 14 Tuberon pokušavao biti objektivn te kritizira korištenje mita, ali ipak daje puno povjerenje LjPD-u (kojemu je kao benediktinac imao pristup). Orbini je, također benediktinac, isto obilat koristio LjPD, dapače, cijeli Ljetopis donosi u svom djelu *Il regno degli Slavi*.

Prilikom čitanja narativnih vrela valja poznavati strukturu fonda izvora koji su bili čuvani u gradovima iako oni nisu svima bili jednako dostupni zbog ograničenosti širenja informacija, nesustavnosti čuvanja podataka, tajnosti podataka i nedostatka pismenosti.¹⁵ Primjerice, *Ljetopis popa Dukljanina* u različitim je redakcijama i prijepisima cirkulirao na prostoru Dalmacije odnosno zaleđa te utjecao na historiografske opise događaja kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka.¹⁶ S druge strane, *De administrando imperio* prvi je puta tiskan tek 1611. godine iako se kao rukopis kod nekih dubrovačkih autora pojavljuje i ranije (Živković, 2006., 151; Lučić, 1997., 36, 39; Zlatar, 1992.; Kurelac, 2011.).¹⁷ Osim iščitavanja tradicije, nasljeđa ili utjecaja nekoga izvora u narativnome vrelu važno je i razumijevanje recepcije tih izvora u danom vremenu i prostoru – koji su bili postupci izbora i ponovne uporabe dostupne građe i kakvo značenje ona ima u suvremenome kontestu? Uz veliki utjecaj antičkih i srednjovjekovnih tekstova naglasak se u kronikama stavljao i na ekspoziciju povijesnih događaja autorova vremena. U istraživanju slike grada u narativnim vrelima važno je zato poznavanje lokalne sredine te političkih, društvenih i kulturnih prilika u razdoblju u kojemu je narativno djelo pisano, ali i u razdoblju o kojemu narativno vrelo govori.

Komunalne historije tipičan su žanr za historiografiju kasnoga srednjeg i ranoga novog vijeka. U njihovim se kronološki linearnim povijestima karakterističnim narativnim strukturama povezuje socijalno-politički identitet s teritorijem grada i gradske okolice (Blažević, 2010.). Hvaljenje grada, što je bio jedan od ciljeva tih urbanih biografija, uključivalo je i mit o osnutku grada, njegovoj izgradnji i proširenju teritorija. To je podrazumijevalo i konstrukciju prostora i okolnosti kao i pojavu raznih likova - antičkih, pseudoantičkih ili neantičkih (Jovanović, 2010., 4). U dalmatinskoj humanističkoj historiografiji regionalna je povijest opisivana iz vrlo lokalnoga kuta pa se tako odnosila i prema slavenskome okolišu projicirajući svoje političke poglede i potrebe (Kurelac, 2014., 18; Kolumbić, 1991.). Najčešće, opisi događaja vežu se uz susjedna ili druga područja ako su direktno utjecali na povijest Grada, kao neka ratna zbivanja ili crkvene prilike. U narativnim se izvorima svakako naglašavala velika razlika između uskoga obalnog prostora Grada i gradskoga teritorija, njegovoga razvijenog i bogatog društva (kulturno i materijalno srodnoga drugim urbanim zajednicama na istočnome Jadranu) te

15 U djelu Serafina Cerve (*Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur; I–IV*) dug je popis dubrovačkih pisaca i njihovih djela, a do danas nisu svi sačuvani. Trend sakupljanja knjiga i rukopisa te oblikovanje knjižnica bio je osobito popularan u 18. stoljeću. U ovim djelima sadržani su naslovi djela dostupnih autorima u crkvenim ili državnim arhivima, samostanskim knjižnicama, a koja nisu sva danas sačuvana.

16 U Dubrovniku je tekst kronike moguće postojao već od 13. stoljeća i to kod benediktinaca, koji ga prvi izrijekom i spominju u svojim djelima (Orbini, Tuberon).

17 Primjerice Ragnina, koji se obilato koristio Milecijem (čiji prijepis upravo on i donosi) te podacima iz Anonimove kronike, referira se na još neobjavljeni rukopis DAI-a, osobito uz prču o osnutku Grada. Njega spominje i Mavro Orbini: „[...] *primi fondatori di Ragusa, secondo l'opinione di Constantino Porfirogeneto*“. Moguće je također da je DAI (ili bar neki njegovi dijelovi) u rukopisu koristio i humanistički pisac Tuberon Crijević (1459.–1527.) uz ostale narativne izvore (Tomu Arhidakona i Milecija). Tuberon se koristio i Ragnininom knjižnicom u kojoj je moguće da je naišao i na DAI (Rezar, 2001., XXXVIII; Rezar, 1999., 84, 136, bilješka 8, 142, bilješka 33).

zaleđa gdje je započinjao drugi svijet – druga vjera, druga kultura i običaji (Janeković Römer, 2011.). Dubrovačka je granica bila specifična: za razliku od dalmatinskih gradova u čijemu je zaleđu bilo Hrvatsko, to jest Hrvatsko-Ugarsko Kraljevstvo, u zaleđu Grada bile su srednjovjekovna Srbija i Bosna. Sukobe s bosanskim i srpskim velikašima zbog teritorija i traženje zaštite ugarsko-hrvatskih kraljeva Dubrovčani su predstavljali u kontekstu borbe protiv shizmatika i nevjernika (Kunčević, 2010.a, 192). Dubrovačka je granica bila razdjelnicom između „mi“ i „oni“ (usp: Wolff, 2002.).

ORIGO URBIS I SLAVENSKO STANOVNIŠTVO

U narativnim izvorima nalazimo legende o prvim doseljenicima odnosno stanovnicima Grada. Poznati su takozvani „romanski“ i takozvani „slavenski“ prikaz osnutka Grada (Janeković Römer, 2011.; Kunčević, 2015.a; Skok, 2011.). Često citirani izvor DAI osnutak pripisuje romanskome stanovništvu iz Epidaura: nabraja šest važnih osoba koje su napustile Epidaur, a čija su imena očekivano grčko-rimska. Pretpostavlja se da taj popis upućuje da su novi došljaci iz Epidaura utjecali na oblikovanje ranosrednjovjekovnoga ustroja grada i bili jezgra prvotne elite u koju se kasnije uklapaju i drugi (slavenski i romanski) došljaci, prvenstveno oni imućni (Janeković Römer, 1999., 41–42; Vekarić, 2011., 15–16). Romanski prikaz osnutka Grada u kojemu su uz Epidaurane bili ključni i došljaci iz Rima, može se naći u *Chronicon salernitanum* iz 10. stoljeća. Prema toj kronici neki su Rimljani na putu u Carigrad doživjeli brodolom i spas našli na slavenskome kopnu. Tamo su dobili dozvolu da se nasele, nakon čega su sudjelovali u izgradnji Dubrovnika (Živković, 2007.).¹⁸ I Ljetopis Popa Dukljanina u pripovijest o osnutku uključuje doseljenike iz Rima, ali dodaje i Slavene odnosno doseljenike romansko-slavenskoga podrijetla. Prema njemu Grad je osnovao mitski lik Pavlimir Bello, unuk „bosanskoga kralja Radoslava“, koji je došao na jadransku obalu s pet stotina vojnika i njihovih obitelji (Šišić, 1928., 319; Katičić, 1993., 50; Živković, 2007., 21–22).¹⁹ I Pavlimir i vojnici bili su slavensko-rimskoga podrijetla. Splitski Toma Arhiđakon u 13. stoljeću, očekivano, izostavlja Slavene kao sudionike u osnivanju Grada, a u osnivanju Dubrovnika ključnu ulogu daje romanskome stanovništvu dijelom iz Epidaura, a dijelom iz Rima (Lučić, 1972., 21–22; Perić, Matijević Sokol, Katičić, 2003., 40; Matijević Sokol, 2001., 115–117). Prema Mileciju izbjeglice iz Epidaura i Rima zajedno su sagradili kaštel i utvrdu, a potom i crkvu Sv. Stjepana položivši relikvije u njoj. Slavenski se element uopće ne spominje (Matas, 1882., 9–10).²⁰ Romanski je prikaz osnutka Dubrovnika i u „Povijestima“ Grada dvojice Talijana – Giovannija iz Ravenne i Giovannija Marije Filelfa. I kasnija narativna vrela koja na različite načine miješaju dvije priče o nastanku – „Konstantinovu“ i „slavensku“ - kompilatorski i eklektički razjašnjavaju početke Dubrovnika (Janeković Römer,

18 Nakon nekoga vremena Rimljani, jer su ih Dubrovčani progonili, potajno napuste grad i sklone se u Amalfi.

19 „[...] ljudi iz grada Epidaura [...] sagradili su grad na moru na strmenitoj morskoj obali, kakvu Epidaurani na svojem jeziku zovu Laus [...]“ Živković vezu s Rimom i relikvijama vidi u tradiciji iz Amalfa (Kronici iz Salerna), koju je navodno kasnije koristio Dukljanin.

20 Katičić, 1988.a, 15.

2011.; Janeković Römer, 2015., 65–79).²¹ Očito je bilo međusobnih utjecaja u zapisima o postanku Grada ali se ne može uvijek odrediti filijacijski odnos.

U konstrukciji zapisa *Origio urbis* korišteni su i neantički mitovi, što je mogao biti trend određenog vremena (Borchardt, 1971., 177).²² U dubrovačkome slučaju uporaba antičkih i neantičkih mitova, osobito kada se radi o urbanome, regionalnome ili kasnije nacionalnome identitetu,²³ vrlo je specifična s obzirom na povijesno nasljeđe i kompleksne političke i kulturne prilike (Trencsény, Zászkaliczky, 2010., 46; Kurelac, 2014.). Mitski opis „slavenske teorije“ o postanku grada projicirao je suvremenu etničku i kulturnu stvarnost autorova vremena - ujedinjavao je slavensku stvarnost i želju za romanskim identitetom kasnijih stoljeća (Rezar, 1999., 137, bilješka 16). Poznata bajka o Pavlimiru Bellu, preuzeta iz Ljetopisa popa Dukljanina, ostavila je duboki trag u humanističkoj i baroknoj dubrovačkoj književnosti i historiografiji upravo zbog toga jer je sažimala tri važne tradicije: rimsku, epidaursku i slavensku (Seferović, 2011., 165).²⁴ Već Anonimova kronika donosi priču o kralju Bellu slavensko-romanskoga (to jest „bosansko-rimskoga“) podrijetla, koji u 5. stoljeću sa svojom družinom (od *petsto velikaša*) dolazi na jadransku obalu i utemeljuje *chastel Lave* (a tek koncem 7. stoljeća dolaze izbjeglice iz Epidaura) (Annales, 3, 4, 10). I Ragnina spominje kralja Radoslava zvanoga Bello, koji 457. godine odlazi iz Rima *con 500 Romani* (Annales, 173–176, 180; usporedi Muljačić, 1962.a).²⁵ Razzi također piše da je Pavlimir Bello, po majci Rimljanin, došao sa svojim drugovima „od kojih neki bijahu rođeni u Rimu, a neki su došli iz Bosne“, na mjesto na obali gdje se nalazi luka Gruž te je odatle došao u Trebinje gdje ga proglasiše kraljem (Razzi, 2011., 24–25).²⁶ I Tuberon navodi da se „Pavlimir zvani Belo, po majci rimskog podrijetla, a po ocu praukun Radoslava, nekoć bosanskoga kralja, kao prognanik sklonio u Rim. Došavši u „Ilirik“ kako bi povratio djedovsko kraljevstvo, prvo je brodovljem stigao u Dalmaciju, te se iskrcao „zajedno sa svojima“ (koji su prema opisu „bili Rimljani ali porijeklom iz

-
- 21 O diskursu o porijeklu Grada vrlo iscrpno vidi: Kunčević, 2015.b. Zahvaljujem kolegi Lovri Kunčeviću na uvidu u (prilikom pisanja ovog rada) još neobjavljen rukopis njegove knjige.
- 22 Smatra se da je i ponovno otkriće Tacitove Germanije u ranome 16. stoljeću rezultiralo takozvanim „barbarskim obratom“ odnosno pojavom barbarskih, (i Slavenskih) naroda kao legitimnih rodonačelnika i predaka u komunalnim historijama; Madunić, 2010., 181.
- 23 Humanizam je utjecao na obalno područje, dok je zaleđe već dobrim dijelom bilo zahvaćeno osmanskim osvajanjima.
- 24 V. Rezar smatra da se u osobi Pavlimira Bella kod Dukljanina stapaju dvije starije tradicije: jedna moguće dubrovačka, a druga „neka trebinjska priča“. Živković misli da je Dukljanin koristio *Chronicon salernitanum* kombinirajući je sa slavenskim legendama. Za usporedbu, takozvana *Memoriae* 18 donosi dvije legende o osnutku Dubrovnika - jednu o osnivačima iz Epidaura koji su pobjegli na Spilan i Gradac te kasnije naselili kaštel Lave. Autor donosi i drugu legendu prema kojoj je osnutak Grada vezan uz Rim iz kojega kralj Radoslav dolazi preuzeti Bosansko Kraljevstvo.
- 25 Ragnina citira Milecija i DAI (za razliku od Anonima) objašnjavajući nastanak imena.
- 26 Prema njemu temelje Gradu Pavlimir je položio 526. godine. Razzi piše: „Budući da su se njegovi pratnici iz Rima radije željeli „uzdržavati trgovinom, ploveći morem, negoli živjeti od obrađivanja tako neplodne zemlje [...]“, odlučio je izgraditi novi grad u blizini gdje se, došavši iz Rima, usidrio s lađama. Učini mu se bolje mjesto tamo gdje je danas Dubrovnik: „[...] osim što je rečeno mjesto na uzvisini, a sa svih ga strana okružuju stijene i hridi, u to vrijeme bijaše još, poput nekog poluotoka, gotovo sa svih strana okruženo i opkoljeno morem. Povrh toga još je i onaj dio trga koji se danas vidi bio more. Ali pošto je grad sagrađen i voda uklonjena, taj dio posta javnom ulicom i tržnicom.“

Ilirika“ u luci Gruž blizu koja je od Dubrovnika²⁷ (Rezar, 1999., 97, 99).²⁸ Svakako, osnutak Grada ovi ljetopisci žele vezati uz pretke dubrovačke vlastele.²⁹

Orbini osnutak Grada ipak pripisuje Epidauranima. Iako on donosi prijepis Ljetopisa popa Dukljanina, smatra da Pavlimir Bello nije osnovao Dubrovnik jer je u njega došao tek u 10.–11. stoljeću *quando Ragusa era in buon stato*.³⁰ Citirajući Mihovila Solinjanina,³¹ Filippa iz Bergama i DAI, Orbini zaključuje da su (nakon navodnog dolaska Gota u 3. stoljeću i razaranja Epidaura 453. godine), izbjeglice oko 500. godine sagradile utvrdu na mjestu Grada. Dolazak Slavena u Dalmaciju Orbini datira u 6. ili 7. stoljeće. Slično nalazimo i kod S. Cerve (Seferović, 2012., 261–262, 266–267).³² Ni *Chronica Ragusina* „Slavenima“ ne daje ulogu osnivača Grada.³³ Dapače, već se u uvodu Kronike napominje da Dubrovčani nisu slavenskoga podrijetla (*Chronica Ragusina*, 1, 13; Appendini, 1802.–1803., 80–86).³⁴ U tome se kontekstu opisuje i osnutak Grada i njegovi prvi naseljenici, prvenstveno temeljeno na vijesti iz DAI-a. Epidauranima se daje ulogu osnivača, koji dolaze s utvrda Spilan i Gradac na mjesto budućega Grada (*Chronica Ragusina*, 16).³⁵ Resti Pavlimira ne negira kao povijesnu osobu nego ga, kao i Orbini, povezuje

- 27 Iako je uporaba Ljetopisa Popa Dukljanina „jedan od najvećih izleta Tuberona u domenu legendarne historiografije“, upravo mu je to bio temelj za podatke o legendi o osnutku grada.
- 28 Tuberon „kritički“ zaključuje da „ima onih koji smatraju da tu utvrdu Belo nije izgradio iz temelja, nego da će prije biti da ju je obnovio uz pomoć bizantskoga cara Mihaela, pod čiju je vlast tada Dalmacija potpadala“. Naime, takvi drže da je tu utvrdu „isti onaj neprijatelj uništio zajedno s Epidaurum“. Prema Tuberonu prvi naseljenici Grada bili su upravo pratioci Pavlimira Bella: osim uz rimsko podrijetlo Tuberon ih veže i uz snalažljivost i trgovačke sposobnosti (Rezar, 1999., 99).
- 29 Postoje teorije koje ovaj događaj (dolazak Pavlimira Bella iz Rima) objašnjavaju memorijom na dolazak franačke vojske preko Jadrana u Ilirik. Toj tezi argumenti su i spomen relikvija koje dolaze u Dubrovnik (Katičić, 1998., 217–220; Rezar, 1999., 142, bilješka 30).
- 30 U posebnome izvadku Orbinijeva djela nepoznatoga autora donosi se prijepis legende o Pavlimirovom utemeljenju Dubrovnika i unose bilješke da se *Castello Lave* iz te legende treba čitati kao *Castello Leoni*. Prema tome opisu Pavlimir je iz Italije došao u grušku luku 1000. godine kada je dubrovačkoj crkvi Sv. Stjepana ostavio relikvije. S. Cerva smatra da su Orbini i Gondola pravilno Pavlimira smjestili u 10. stoljeće, a kritički se osvrće na mišljenja Tome Arhidakona i Tuberona (Seferović, 2012., 291).
- 31 Autor izgubljenog djela *Trattato della Dalmatia*.
- 32 Pozivajući se također na starije pisce (Solinjanina, Prokopija i dr.) Cerva bilježi da su sredinom 3. stoljeća, nakon pustošenja Gota, izbjeglice iz Salone i Epidaura pobjegli u utvrdu u župskom polju (*Burnum*). Cerva opisuje da se dio kasnije preselio „96 stadija zapadno, do podnožja brda koje se zove Brgat“, gdje su sagradili domove „na strmoglavoj hridi okruženoj morem, nazvanoj Lave“. Cerva utvrdu Lave prikazuje kao utočište i za izbjeglice tijekom dolaska Slavena u 6. i 7. stoljeću. Navodi da su izbjeglice iz Salone i Epidaura tada proširili naselje za 4 stadija i podigli kulu na mjestu sv. Marije de Castello (Navodi uglednike iz Salone Grgura, Arsacija, Vitala, arhidakona Valentina, Favetina, oca protospataija Stjepana, koji su utočište našli kraj izbjeglih Epidaurana).
- 33 Resti je bio republikanac staroga kova, kojega je zaokupjala antika i lokalni latinizam (Vuković, 2012.; Bersa, 2002).
- 34 Tu tvrdnju slijedi i Appendini, koji kaže da je Dubrovnik odavna pripadao romanskome, a ne „barbarskome“ dijelu.
- 35 *Chronica Ragusina* opisuje bijeg Epidaurana pred Slavenima i zapisuje da su od 550. počeli živjeti na Spilanu i Gracu, ali su nakon nekoga vremena trebali naći sigurnije utočište. Zatim se opisuje navodna gradnja utvrde 568. godine, u koju su se postupno uselile izbjeglice iz Epidaura, ali i iz Salone. U priči o osnutku *Chronica Ragusina* spominje i „druga mišljenja“ s kojima se ne slaže (slično kao i Tuberon) (*Chronica Ragusina*, 14–18).

s 10. stoljećem (*Chronica Ragusina*, 16–17). Iako su ove konstruirane legende služile su starijoj historiografiji u teorijama o nastanku grada, posve su reinterpretirane nakon arheoloških istraživanja u kasnoantičkome sloju Grada (Fisković, 1958.–1959., 53–57; Žile, 1988.; Šiljeg, 2007.; Ničetić, 2005.; Stošić, 1988.; Beritić, 1956.).³⁶

NAJRANIJA DOSELJENJA IZ ZALEĐA

„Kronike“ i „anali“ nakon osnutka Grada opisuju kontinuirana doseljenja u Grad iz bližega i daljega zaleđa. Anonimovi Anali već u 468. godini (odnosno 528. prema redakciji *Annali Storani*) datiraju dolazak velikoga broja doseljenika „iz Bosne“ (*homeni Bosnesi*) u novoosnovanu utvrdu – *Chastel de Lave* (*Annales*, 5). Ragnina pak opisuje dolazak doseljenika „iz Bosne“ u *castello di Lave* 462. godine. Oba opisa ovo doseljenje vežu uz vrlo nestabilnu situaciju u zaleđu i tiraniju vladara. Takva slika zaleđa, nasuprot stabilnome Gradu, *Utočištu* koje prihvaća izbjeglo stanovništvo, ponavljat će se i u daljnjim opisima doseljenja. I Razzi navodi da se nakon osnutka Grada „povećalo stanovništvo, stižući u novi grad sa svih strana [...]“.³⁷ Za razliku od siromašnoga, neplodnog zaleđa u Gradu su, prema Razziju, vladali zakoni i slijevalo se bogatstvo. Iako ni dubrovački kraj nije obilovao plodnom zemljom, Razzi naglašava da su „dosjetljivost i marljivost stanovnika ublažili neplodnost kraja“ (Razzi, 2011., 27). Ovakvu konstataciju donosi već i Diversis tvrdeći da su Dubrovčani „trgovačkom umješnošću i poduzetništvom uspjeli siromaštvo svoga kraja pretvoriti u prednost“ (Janeković Römer, 2007a.). Anonim i Ragnina opisuju dolazak novoga stanovništva iz zaleđa tijekom 6. i 7. stoljeća.³⁸

I *Chronica Ragusina* opisuje proširenje utvrde (*Chronica Ragusina*, 17) ali o doseljenju prvih stanovnika piše neodređeno – *Slavene/Bosance* uopće ne spominje. Bilježi da pridošlice dolaze stalno i odasvud, a da je Grad prihvaćao i građane i strance. (Ponovno se naglašava stabilnost i tolerancija Grada kao savršenoga *Utočišta*.) *Chronica Ragusina* već u 6. stoljeću opisuje i organizaciju (naravno savršene) uprave Grada i republikanske uzore, što je anakronizam autorova vremena. Naglašava se kontrast

36 Danas se smatra da je utvrda sagrađena u ranokršćanskome razdoblju na mjestu nekoga još starijeg naselja. Ipak, nakon razaranja Epidaura kršćansko naselje doživljava svoj znatan uspon i rast pa se, bez obzira na ranije faze života na tome prostoru, dolazak izbjeglica iz Epidaura smatra prekretnicom kada se počinje razvijati u važnije gradsko naselje (Žile, 1997.; Beritić, 1962.; Fisković, 1980.; Ničetić, 1996.; Budak, 1994.).

37 „(Oni) u roku od 27 godina izgradiše vrlo veliko naselje izvan grada, kojime se ipak vladalo po zakonima grada“.

38 Prema Anonimovim Analima 529. godine u Grad dolaze došljaci raznoga podrijetla i oni „iz Bosne“ ali i oni romanskoga podrijetla (*Annales*, 5). Ragnina i 587. godine „u vrijeme Stjepana, unuka Radoslava Bella“ spominje neredu „u Bosni“ te posljedično naseljavanje došljaka odasvuda „budući da je *castello Lave* bio jedino mjesto sigurnosti i neupletanja tuđe uprave“. I godine 591. Ragnina bilježi dolazak ljudi iz Bosne, koji su bježali prema Gradu zbog rata u svojoj zemlji. Potom ponovno 596. godine navodi izbjegle „iz Bosne i Albanije“, a koji dolaze radi sigurnosti Grada u odnosu na okolno područje (*Annales*, 177–179). I u 7. stoljeću u Anonimovim i Ragninovim analima spominju se ključne godine kada dolazi mnoštvo izbjeglica iz „Bosne“ i „Albanije“ – Anonimovi anali bilježe 687. i 689. godinu (*Annales*, 6–7). U godini 620. Ragnina navodi da u Dubrovnik dolazi mnoštvo izbjeglica iz Bosne, koji su bježali od tiranije kralja Radoslava („koji je zavladao cijelom Bosnom i Albanijom“).

između nestabilnoga zaleđa te uljuđenosti i naprednosti Dubrovčana koji se bave trgovinom i pomorstvom, a koje su im donijele bogatstvo i slavu i to bez obzira na neplodnu zemlju.³⁹ Uz 592. godinu, *Chronica Ragusina* naglašava vezu Grada i Epidaura te kulta koji su iz Epidaura prenijeli u Grad nakon što su ga razorili barbari. Dubrovački građani sačuvali su tako vjeru u svome gradu te bili vjerni Rimskoj crkvi, za razliku od barbara *Slavena* (*Chronica Ragusina*, 18, 592). Kronika na tome mjestu bilježi i osnivanje dubrovačke metropolije.⁴⁰ U tome kontekstu *Chronica Ragusina* prvi puta spominje doseljenike iz slavenskoga zaleđa kao one koji su za vrijeme tiranije nevjernih slavenskih vladara, „neprijatelja kršćana“, natjerali kršćane iz *Bosne i Albanije* da utočište potraže u Dubrovniku. Dakle, Slaveni se spominju kao izbjeglice koje su bili spremni prihvatiti običaje Dubrovčana: katoličanstvo i red (*Chronica Ragusina*, 18–19). Starija, pak, skupina kroničara dolazak Epidaurana u Grad datira tek u 7. stoljeće: Anonimovi anali u 691. godinu (*Annales*, 7–8; *Memorie*, 21, 12–13),⁴¹ a Ragnina u 601. godinu.⁴² I Ragninovi kao i Anonimovi anali opisuju da Epidaurani dolaze iz Spilana i Graca, koji su bili *sotto la custodia delli Bosnesi*, a kamo su bili izbjegli nakon rušenja Epidaura „od strane Saracena“.⁴³ Ragnina naglašava da su došljaci iz Epidaura i već domicilni stanovnici Kaštela Lave (ponajviše podrijetlom „iz Bosne“ odnosno „iz Rima“) uvijek živjeli u slozi te da su međusobno gradili rodbinske i poslovne odnose, što je autoru očito bilo važno s obzirom na različito podrijetlo kasnijih rodova. I Tuberon bilježi naknadni dolazak Epidaurana, koji su kasnije živjeli u slozi s prvim utemeljiteljima Pavlimira Bela (Rezar, 1999., 103, 143, bilješka 35).

Iako varijante legendi o Dubrovniku i prvim naseljavanjima imaju ista ishodišta i zajednička opća mjesta u starijim vrelima i usmenoj memoriji, vidimo da su se različito primjenjivale, kronološki nekonzistentno, a ponekad i kontradiktorno, što je samo jedan od elemenata njihove nepouzdanosti. Bez obzira na podrijetlo utemeljitelja u svim se kronikama i analima naglašava dobar suživot svih naseljenika, što je imalo za cilj harmonizirati odnose među vlastelom različitoga podrijetla u kasnijemu (autorovom) vremenu. Preci vlastele morali su biti dobroga podrijetla (patricijskog, rimskog) a ako slavenskoga, onda i vladarskoga. Dolazak ostaloga stanovništva vezuje se uz želju za za mirnim životom unutar dubrovačkih zakona i običaja (i vjere). Pripovijesti o valovima doseljenika odraz su veće prisutnosti slavenskoga identiteta u kasnijemu razdoblju razvijenoga

39 *Chronica Ragusina* Dubrovčane naziva *maritima nazione* (*Chronica ragusina*, 17–18). Činjenica je da je pomorstvo Grada cvjetalo, između ostaloga i zbog povezivanja s trgovinom robe uz zaleđa.

40 Koja je imala jurisdikciju *nelle tre provincie di Zaculmia, Servulia e Tribunio, delle qualli era prima metropoli la chiesa diocleziana*. Činjenicu da je taj prostor morao doći pod jurisdikciju Dubrovačke nadbiskupije, a ne Barske nadbiskupije *Chronica Ragusina* opravdava time da su te zemlje bile u rukama nevjernika te je važno da budu pod Crkvom koja je u rukama vlade koja je prave vjere (čime se, naravno, legitimizira širenje gradskoga teritorija) (*Chronica Ragusina*, 18).

41 Pisac kronike *Memoriae* 18 u 699. (kasnije ispravljeno u 691.) godini bilježi priču o dolasku Epidaurana koji su prethodno tražili pristanak Dubrovčana da se usele na Pustijernu te da su usvojili zaštitnike Sergija i Bakha.

42 Vjerojatno se radi o krivome prijepisu.

43 Naselili su prostor zvan *Custiera*, koja se, kako Ragnina objašnjava, danas naziva Pustijerna (*Annales*, 179).

srednjeg vijeka nadalje. U imaginarne priče naknadno se uključuju zamišljeni događaji smješteni u kasniji politički kontekst ranosrednjovjekovna Balkana.⁴⁴

RASLOJAVANJE STANOVNIŠTVA POD UTJECAJEM SLAVENA, UDIO U PODRIJETLU

Narativna vrela donose tradiciju o naseljavanju slavenskoga stanovništva i tijekom 8. stoljeća. U tome je razdoblju zabilježena pripovijest o utjecaju doseljenika na raslojavanje stanovništva Grada. Anonimovi anali bilježe da je 743. godine *gente de Bosna*, s mnoštvom imovine nastanilo dubrovačko područje bježeći od „tiranije kralja Radoslava“. Uz njih spominje i da dolaze Vlasi s gornjega dijela Neretve s velikim brojem ljudi i stoke te velikim blagom (Annales, 8; Medini, 1935., 100–101).⁴⁵ Oni su sa stokom zauzeli padine Srđa i tamo sagradili drvene nastambe. Dolazak tih obitelji popraćen je kompliciranim opisima političkih previranja zbog kojih izbjeglo stanovništvo bježi na obronke Srđa gdje im je bilo dopušteno puštati stoku. (O tome prostoru u ranome srednjem vijeku vidi: Prelog, 2003., 60–62; Planić-Lončarić, 1984., 28–32; Planić-Lončarić, 1990., 165.). Došljacima *natione Bosnese* Anonim 744. godine pripisuje i sudjelovanje u razdiobi stanovnika iz Grada na tri staleža. Doseljene „bosanske“ obitelji navodno su imale i svoje svece zaštitnike.⁴⁶ Ragnina, kao i Anonimovi anali, godine 743. zapisuju da, kao izbjeglice, *vensero a Ragusa gente assai di Bosna, con loro donne e fioli* (Annales, 180).⁴⁷ I prema Ragnini ovi došljaci ponajprije naseljavaju padine Srđa sa svojim obiteljima i životinjama.⁴⁸ *Chronica Ragusina* navodi da su u 8. stoljeću neki *Slaveni* u zaleđu bili pokršteni, ali da je zaleđe i daje bilo nemirno. Godinu 743. i *Chronica Ragusina* navodi kao vrijeme kada se društvo raslojava (*Chronica Ragusina*, 19–20), ali i objašnjava (u duhu autorova promicanja republikanizma) da Gradom trebaju vladaju oni „bolji“ jer kod većine „ne postoji dovoljno mudrosti“. Oni koji su podrijetlom bili iz Epidaura, istaknuti su kao prirodni upravitelji grada i članovi vijeća odnosno novoformirani stalež plemstva⁴⁹ (*Chronica Ragusina*, 19–21; Medini, 1935., 18).⁵⁰

44 Danas se pretpostavlja da je Grad u ranome razdoblju razdoblju imao više zajedničkoga sa sličnim urbanim naseljima na Apeninskome polutoku nego sa životom u slavenskome zaleđu. Stavnovništvo Dubrovnika vjerojatno je bilo „konglomerat (romanskih?, ilirskih?) starosjedilaca i epidaurskih Romana“ (Vekarić, 2011., 82; Lučić, 1970., 43).

45 Isto nalazimo i u takozvanoj Kronici koju je prepisao Mattei.

46 I *Memoriae* 18 za 744. godinu upisuje raslojavanje stanovništva (*Memoriae*, 18, 14–15).

47 Oni su živjeli *a suo modo*, a također su doselili *da basso de Murlachi, sopra Narente, più signori et catunari, fra li quali era uno capo sopra de tutti; et menorono gran copia di diversi bestiami, più de 1300*.

48 *Bosanci* koji su stigli bili su imućni, što je dovelo do raslojavanja stanovništva (Annales, 180). Uz njih Ragnina spominje i dolazak Vlaha (katunara) s gornjega dijela Neretve s velikim brojem ljudi i stoke te velikim blagom (*Murlachi, da baxo sopra Narente, più chatunari [...] con gran multitudine de bestiame de diversa raxon; et a tali hano dati per sua pastura*). Prema Razziju od godine 774. Dubrovčani su bili podijeljeni na tri dijela: plemići, građani i pučani (Razzi, 2011., 28), što je očito odraz društvenoga raslojavanja nakon 15. stoljeća.

49 Godinu 782. *Chronica Ragusina* spominje i trgovinu s *Bosancima* i okolnim zemljama.

50 Medini smatra da je Kronika (koju nalazimo u prijepisu kod Matijaševića) zaseban izvor koji je ušao u Anonimove Anale funkcionirala kao zasebno djelo ubačeno u Anonimovu kroniku. Prema istraživanjima N. Vekarića i Z. Janekovića Römer, bez obzira na nepouzdanu dataciju o ovim događajima, doseljenje imu-

Od ovoga vremena narativni izvori sve više sadrže i vlasteosku tradiciju koja je čuvala „sjećanje“ na svoje podrijetlo uključujući i legende o kolonizaciji Dubrovnika iz Epidaura, Rima ili slavenskoga zaleđa (Janeković Römer, 2011.). Anonimovi i Ragninini anali već u 8. stoljeću datiraju dolazak vlasteoske obitelji Ovčarević/Pecorario (kasnije Goče) iz Huma, na čelu s katunarom Vukom Ovčarevićem. Upravo je ova skupina iz Huma prema tradiciji uspostavila običaje *a modo della nation Bosnese* i uspostavila slavensku većinu u Dubrovniku (Vekarić, 2012., 91; Annales, 180). Anonimovi anali spominju da su 744. godine došli *de Chelmo di Murlachia* s mnoštvom ljudi i stoke (Annales, 152; Cerva, 1980., 280), a prema Ragnini su bili *da Hlievno di Bosna* (Annales, 183).⁵¹

ŠIRENJE TERITORIJA I NOVO STANOVNIŠTVO

Odnos prema Slavenima iz zaleđa u komunalnim se historijama morao objasniti i s obzirom na pitanje podrijetla stanovnika koji su naseljavali grad i okolicu, ali i s obzirom na teritorijano širenje Grada (Lučić, 1997., 40). Kroničari pokušavaju objasniti koji su Slaveni okruživali Grad u najranijemu razdoblju, koji su djelovi teritorija stečeni, kakvo je stanovništvo zatečeno, a kakvo doseljeno. Gradska komuna stvara svoj kolektivni identitet oslanjajući se na teorije o podrijetlu, oblikovanju teritorija i definiranju granica, oblikovanju društva i uprave pune vrlina (Blažević, 2011., 99). J. Lučić smatra da se u kronikama ne spominje stjecanje prvoga teritorija koji je bio „od samoga početka“ u sastavu Grada. Pri tome on misli na prostor koji je obuhvaćao Lapad, Lokrum i južne padine Srđa (od Kantafiga do Višnjice).⁵² Sačuvani arheološki i lingvistički izvori dokazuju da se naselje širilo u prvim stoljećima razvoja grada, ali prvenstveno romanskim običajima i kršćanstvom. Smatra se da je na tome području, kao i na otocima, slavenizacija sporije prodirala (Harris, 2006., 27; Lučić, 1972., 37–49).

Ipak, Dubrovnik je bio okružen slavenskim stanovništvom od ranoga srednjeg vijeka, a njegovi su neposredni susjedi bili Zahumljani (od donje Neretve do granice dubrovačke komune) i Travunjani s Konavljanima (od dubrovačkih međa do Kotora), a koji su živjeli priznajući bizantsku vlast. Prema Lučiću vjerojatno već u razdoblju 7. i 8. stoljeća dolazi do prvih trgovačkih kontakata i širenja kršćanstva. Grad je postupno obuhvaćao i okolno područje: kopneno (od Epidaura/Cavtata do Zatonskoga zaljeva) te elafitske otoke (Lučić, 1972., 35–44, 84). Činjenica je da i dijelovi Astoreje nisu u kontinuitetu pripadali Dubrovniku (Vekarić, 2011., 25–26). Prema J. Lučiću i N. Vekariću kroničari se najviše bave tim prostorima jer su oni pripali Gradu u vrijeme za koje autori nisu imali vjerodostojnih isprava (a koje moguće nisu ni postojale). Prema narativnim vrelima Astoreja je bila stečena negdje u razdoblju od 9. do 11. stoljeća. Primjerice, DAI opisuje

---

čnih došljaka iz zaleđa moguće je prouzročilo socijalnu diferencijaciju među građanima. Dakle, na kasnije društvene strukture Dubrovnika mogli su utjecati i došljaci iz ranosrednjovjekovnih balkanskih država. U tome je procesu odlučujuću ulogu imalo bogatstvo došljaka, koje je rezultiralo društvenim rascjepom (Vekarić, 2011., 17; Janeković, 1999., 47).

51 I prema kasnijoj genealogiji roda Pecorario rodonačelnik je navodno došao u prvoj polovici 8. stoljeća, ali ne možemo biti sigurni u njezinu pouzdanost (Vekarić, 2012.b, 92, 94).

52 Pri tome misleći i na otočiće Mrkan, Bobaru, Supetar i Daksu.

da je prostor Astoreje pripadao Gradu u 10. stoljeću (Živković, 2007., 14). Razzi piše (kronološki neodređeno, negdje u 7. stoljeću) o proširenju teritorija na neke otoke i dio kopna (Razzi, 2011., 27). Serafin Cerva navodi 932. godinu kada je Astoreja došla unutar dubrovačkoga teritorija. I *Chronica Ragusina* spominje širenje dubrovačkoga teritorija 932. godine. Prema Krivošiću taj je podatak povezan je s proširenjem teritorija na elafitske otoke Šipan, Lopud i Koločep (Krivošić, 1990., 50).⁵³

Kroničari ne konstruiraju priče vezane uz stjecanje teritorija iz 13., 14. i 15. stoljeća jer za njih postoje isprave, odnosno svježja memorija (Vekarić, 2011., 24, 29–30).⁵⁴ Ipak, način na koji su stjecani teritoriji u kasnome srednjem vijeku, odnos s vladarima iz zaleđa i stanovništvom koje se doseljavalo prema gradskome teritoriju, sigurno su se zrcalili u opisima ranijih širenja teritorija (Foretić, 1980., 169–172). Grad se iz relativno malene gradske općine pokušavao konstituirati u teritorijalnu državu, za što je proširenje bilo uvjetom. Već u 12. i 13. stoljeću zemlja u Astoreji i na Elafitima bila je podijeljena među vlasteoskim rodovima (Vekarić, 2011., 26, 29–30; Grujić, 1926., 17), a koncem 14. i tijekom 15. stoljeća dolazi do nagloga širenja dubrovačkoga teritorija. Grad je koristio sve načine da bi uspio u teritorijalnome širenju svog područja koje je za razliku od drugih obalnih gradova početno bilo vrlo maleno.⁵⁵ Dubrovnik je na različite načine stvarao sliku Grada kao utočišta, ne samo u ekonomskom i političkom, nego i u vjerskome smislu (*antemurale christianitatis*) (Lučić, 1966., 274–275, bilješka 27).⁵⁶ Već u 14. stoljeću, što je sigurno utjecalo na zapise u dubrovačkim kronikama, osjeća se retorika o Gradu kao središtu kršćanstva (= katoličanstva) (Kunčević, 2010.a, 181; Janeković Römer, 2007.b; Lučić, 1972., 21). Teritorijalno širenje bilo je opravdano nužnošću pokršćavanja okolnih “heretika” i “patarena“, što je vidljivo i u diplomaciji 14. i 15. stoljeća (Kunčević, 2010.a; Kunčević, 2015.a; Janeković Römer, 2007.b; Luccari, 1605., 55; *Chronica Ragusina*, 185).

Širenje teritorija često je uklapano u priču o darivanju od strane slavenskih vladara iz zaleđa i vezano uz pružanje utočišta nekome iz vladarske obitelji. Cerva Tuberon zaključuje da su darovatelji zemlje morali biti oni koji su vladali zaleđem („slavenskom zemljom“). U objašnjavanju okolnosti i vladara na prostoru Astoreje prije priključenja Dubrovniku Anonimovi anali navode „bosanskog vladara Stjepana“ (*Re Stjepan de*

53 Serafin Cerva opisuje kako je do sredine 11. stoljeća Dubrovnik imao granice „na istoku maslinik gdje je sada samostan Sv. Jakova; na zapadu suhozidi na putu prema Gružu koje nazivaju debelima; na sjeveru brdo Brgat, kasnije nazvano brdo sv. Srđa; na jugu more koje ga i sada oplakuje. Čini se da su Dubrovčani u svojoj vlasti imali i mali otok Lokrum jer su ga u to isto vrijeme dali redovnicima u posjed.“ (Seferović, 2012.).

54 Lastovo se predalo početkom 13. stoljeća, a Stonski Rat Dubrovnik je stekao godine 1333. Godine 1357. i 1362. počinje razdioba vraćenoga teritorija Astoreje; Primorje stječu 1399. godine, Konavale 1416. i 1427. godine, a Mljet je postao dubrovački *de facto* u prvoj polovici 14. stoljeća, a *de jure* početkom 15. stoljeća.

55 Novčanim sredstvima, gospodarskim utjecajem, diplomacijom, ali i historiografskim konstrukcijama Dubrovnik je u konačnici stvorio velik teritorij koji mu je osiguravao opstanak u prilično nestabilnome i često neprijateljskome okruženju (Janeković Römer, 1998.; Stulli, 1982., 29–33, Lučić, 1968.–1969.).

56 Prostor i stanovništvo koje je postupno stjecano unificiralo se ujednačavanjem vjerske strukture podanika, izgradnjom sakralnih i javnih zgrada te simbolima gradskoga patrona (Belamarić, 2001.; Marinković, 2009.). Teritorij se pomno kontrolirao: svi posjedi na graničnome području smjeli su biti prodani ili darovani jedino uz privolu vijeća, a vlastela nije smjela primiti posjede od slavenskih vladara u blizini granice (Janeković Römer, 1999., 87; Lučić, 1968.–1969., 112; Nedeljković, 1984., 212).

Bosna), koji 817. daje Dubrovčanima Astoreju odnosno područje Župe, Brgata, Šumeta, Rijeku i Zaton (Annales, 16–17; Lučić, 1997., 41). Njegova je žena prema legendi bila Dubrovkinja Mara *de stripe Romana* rođena Croce, koja je dala sagraditi crkvu Sv. Stjepana u Pustijerni 819. godine⁵⁷ (Annales, 16–17).⁵⁸ Kralj Stjepan, prema Anonimu, umro je 871. godine bez nasljednika, što je prouzročilo neredu u zaleđu (Annales, 20). Iste godine on opisuje doseljenje stanovništva raznoga podrijetla u Grad (Annales, 20, 197).⁵⁹ Prema Ragnini, nakon smrti bosanskoga kralja Stjepana 871. godine došlo je do nereda „u Bosni“.⁶⁰ I Ragnina navodi kraljicu Maru koja je kao udovica došla u Dubrovnik *per habitare*, a s njom je došla i velika pratnja sa znatnom imovinom (Annales, 194–195). U pripovijesti o kraljici Mari koja će „trajno pratiti dubrovačku historiografiju“ opet se povezuje slavensko i romansko u povijesti grada (Lučić, 1997., 41). Tuberon priču o crkvi Sv. Stjepana i obitelji Croce veže uz osnutak Grada i Pavlimira (Rezar, 1999., 101, 141, bilješka 29, 142, bilješka 31). U svakome slučaju, ubačena obiteljska tradicija povezivala je rod Croce s vladarskom (*slavenskom, bosanskom*) obitelji ali i gradom Rimom, čime su se isticali unutar vlastele.⁶¹ Razzi spominje vladara iz zaleđa Stefana Nemanju, koji navodno 817. godine daruje Dubrovniku velik dio područja Stona. Naziva ga „bosanskim knezom“ (*Principe de Bossina*), a žena mu se zvala Margarita. Ona je, ostavši udovica, prema Razziju ostala živjeti u Dubrovniku te dala sagraditi crkvu Sv. Stjepana. Ostavila je svoj imetak Gradu, nakon čega je došlo do sukoba s Bosancima (Razzi, 2011., 33).⁶² Orbini je zaslugu za stjecanje Župe, Rijeke i Zatona dao kralju Krešimiru, čija je žena Margarita bila pokopana u crkvi Sv. Stjepana (Orbini, 1999., 347). Prema J. Lučiću od Orbinijeva vremena dolazi do promjene u shvaćanju darovanja Astoreje i Elafita Dubrovčanima. Neposredna se unutrašnjost (kao i kod Ljetopisa popa Dukljanina)⁶³ nazivala *Crvenom*

-
- 57 Prema toj priči kralj je odredio da se na svakome darovanom području podigne crkva u čast sv. Stjepana. Prema arheološkim istraživanjima, pretpostavlja se da je crkva sv. Stjepana u Pustijerni izgrađena u 9. stoljeću, a da je pregrađena u 10./11. stoljeću (Peković, 2012., 360).
- 58 Katičić, 1988.a, 15. Milecije je primjerice izgradnju crkve sv. Stjepana vezao uz utemeljitelje grada, izbjeglice iz Epidaura i Rima, Matas, 1882., 9–10.
- 59 Anonimovi anali i Ragnina spominju i dolazak drugih (romanskih) došljaka u Grad u 9. stoljeću. Primjerice, godine 842. Anonimovi anali spominju dolazak stanovništva iz Venecije – *e molti rimasero qui a Ragusa per habitare*. Anonim, 19. I Ragnina spominje dolazak hodočasnika iz Venecije 842. godine. Anonimovi anali i 871. godine spominju doseljenje romanskoga stanovništva u Grad.
- 60 Prema kroničaru tu je zemlju okupirao Berislav *un grand' uomo delle parti di Croatia (occupò tutta la Bosna bassa, et si fece re)*, zbog čega na dubrovačko područje dolazi mnoštvo ljudi „iz Bosne“ 871. godine. (Anales, 20, 199).
- 61 Sličnu tradiciju gradile su i druge vlasteoske obitelji, osobito u 15. stoljeću, vezujući svoje podrijetlo uz osnutak Grada i prva stoljeća. Uz bosanske vladare i legendu o Pavlimiru veže se i tradicija obitelji Urso i Deodati. Neke su obitelji, kao Georgio iz Kotora, svoje podrijetlo vezali uz Pavlimirovu skupinu koja dolazi kasnije (Janeković Römer, 1999., 46; Mankhen, 1960., 179–180).
- 62 Legenda o kraljici Margariti (Mari) vezana uz crkvu Sv. Stjepana u Pustijerni, stara je gradska tradicija podržana i činjenicom da je do konca 16. stoljeća tu postojala i crkva Sv. Margarite (kasnije je tako nazvan i bastion) (Lučić, 1972., 34).
- 63 U Ljetopisu se razlikuju teritorijalni pojmovi Donje i Gornje Dalmacije (*Dalmatia inferior* i *Dalmatia superior*), a Dubrovnik pripada crkvenome području Donje Dalmacije, što kasnije prihvaća i *Chronica Ragusina*. Donja Dalmacija obuhvaća crkveno područje Splita, Trogira, Skradina, Zadra, Nina, (Knina), Raba, Osora, Krka i Dubrovnika. Gornja Dalmacija obuhvaća crkveno područje Bara, Budve, Kotora, Ulcinja,

Hrvatskom, a darovatelji s bili bosanski ili hrvatski vladari (Lučić, 1997., 43). *Chronica Ragusina* navodi da je crkvu Sv. Stjepana u Dubrovniku dao popraviti, kao zalog nakon teške bolesti, Stjepan, kralj *onoga dijela Bosne koji se naziva Bijela Hrvatska*. Stjepanova žena Margarita, romanskoga podrijetla, ostavlja sredstva crkvi, ali s dvorjanima dolazi *a Breno ed a Canali* jer je grad bio malen za njezinu svitu. Prema Restiju Stjepan je Dubrovniku prepustio teritorije: *Breno, Vergato, Ombla, Gravosa, la valle di Malfi, ed una parte di quella di Gionchetto* pod uvjetom da ondje moraju sagraditi crkve posvećene sv. Stjepanu (*Chronica Ragusina*, 27). *Chronica*, pozivajući se na Luccarija, nadalje opisuje da je Margarita, postavši udovicom, ostavila Gradu veliko bogatstvo, odlučila se za redovnički život u Gradu i osnovala crkvu Sv. Margarete (*Chronica Ragusina*, 27–28).⁶⁴ Slično piše i S. Cerva (*Sacra Metropolis Ragusina*, sv. I, 47).⁶⁵

Dakle, dubrovački historiografi zadržavaju osnovni obrazac priče, ali imena i etnonimi se mijenjaju s obzirom na razdoblje pisanja te se prema potrebi dodaju detalji – ili izmišljeni ili iz mnogo kasnijega razdoblja. S. Cerva pak navodi da je 1050. godine *dalmatinsko-hrvatski* kralj Stjepan darovao Dubrovčanima Župu, Rijeku, Gruž i Zaton, a sinovac toga kralja Silvestar darovao je Gradu 1080. godine elafitske otoke Koločep, Lokrum i Šipán (Lučić, 1972., 34; Seferović, 2012., 315). Ni Anonim ni Ragnina ne spominju da su elafitski otoci Lopud, Šipán i Koločep pripali Dubrovniku (tek) u 11. stoljeću, kao što to navodi „mlađa“ skupina kroničara. Tuberon prvi bilježi da su Slaveni te otoke Dubrovčanima djelomično poklonili, a djelomično prodali, dok Orbini taj događaj veže uz legendarnoga kralja Silvestra, sina dalmatinskoga kralja Pavlimira. Slično opisuje i Luccari, koji napominje da su Dubrovčani kupili otoke za malene novce. S. Cerva se oslanja na Orbinija i Luccarija (*Sacra Metropolis Ragusina*, sv. I, 66).⁶⁶ J. Lučić smatra da je konstrukcija mlađih kroničara posve neutemeljena jer su ti otoci pripadali Gradu od najranijega vremena (Lučić, 1972., 44–50; Lučić, 1970., 42–43).

Dubrovačke okolnosti 15. i 16. stoljeća, razdoblje stjecanja samostalnosti i zaokruženja teritorija, okolnosti u zaleđu (balkanski vladari, kasnije Osmanlije) bile su neki od razloga što su se u ime propagande i dalje prihvaćali stariji tradicionalni opisi naseljavanja grada. Osmansko zauzimanje pravoslavnih zemalja opravdava se krivovjerjem pravoslavaca i „suradnjom s Turcima“ (Rezar, 2001., 117, 139, 272; *Chronica Ragusina*, 13, 178, 267, 287; Luccari, 1605., 103). I Orbini, koji naglašava kontakte i veze sa susjednim zemljama, odnos vladara iz zaleđa prema Turcima smatrao je pogrešnim: patareni su prikazivani kao heretici *koji su lako prelazili na islam* (Orbini, 1999., 414–415, 429–430). Naravno, u interesu širenja teritorija, Dubrovčanima se daje uloga onih koji su bosanske heretike mogli izvesti na put pravovjerja (Janeković Römer, 2007.b; Luccari, 1605., 54, 89–90; *Chronica Ragusina*, 185, 290; Orbini, 1999., 413–414, 430, 435). Sliku branitelja

Svača, Skadra, Drivasta, Poleta, Srbije, Bosne, Travunje i Zahmija (Peričić, 1991.).

64 Nakon toga došlo je do rata s *Bosancima*, koji su zahtijevali kraljičinu ostavštinu.

65 Prema S. Cervi 1050. Dubrovčani su od kralja Stjepana „kralja Dalmacije i Hrvatske“ dobili na dar dolinu Župe, Rijeku dubrovačku, Gruž i Zaton (Seferović, 2012., 315).

66 S. Cerva zapisuje i da je 1100. slavenski kralj Bodin, sin Mihajla, darovao Dubrovčanima Šumet, 1151. Deša, otac župana Nemanje, gospodara Huma, darovao je prema Cervi otok Mljet, a 1164. „plemeniti muž Dekusije“ posjed Plat ili Žrnovicu, između Župe i Cavtata (Seferović, 2012., 315).

kršćanstva Dubrovnik je često stvarao i da bi priskrbio privilegije ili opravdao svoj odnos s Osmanlijama (Božić, 1973., 20–24).

„TIRANIJA“ OKOLNIH VLADARA – „UTOČIŠTE“ U GRADU

Grad se percipirao kao sigurno i stabilno *Utočište* okruženo tiranskim vladarima. Poznata je priča o Bodinu koji je progonio svoje suparnike (rođake) do Dubrovnika u kojemu su se oni sklonili. Bodin je nakon toga podigao utvrdu pred Gradom i prijetio zauzećem. Ova je priča preuzeta i dijelom izmijenjena iz Ljetopisa popa Dukljaniina i Milecija (Annales, 207). Historiografija se uglavnom ne oslanja na te podatke iako neki smatraju da ima pouzdanih elemenata (Živković, 2005., 45–59; Prlender, 2011., 9). Anonimovi anali godine 1004. spominju „bosanskoga kralja“ (*Re Stiepan de Bosna*) koji je uništio okolicu Dubrovnika i Astoreju, te opkolio Grad i utaborio se u utvrdi „na obali“ (Annales, 26).⁶⁷ Anali ovaj opis vezuju uz podrijetlo nekih vlasteoskih obitelji. Navodi se da je 1016. godine kapetan utrde *Utivugo (Vucho) Gradiense* (Vuk Gradić) s Dubrovčanima bio u dobrim odnosima pa su ga oni uvjerali da preda utvrdu (ostavi otvorena vrata), nakon čega su srušili kulu na obali (Annales, 27).⁶⁸ Anonimova kronika na ovu pripovijest nadovezuje i priču da je 1017. godine suhozidom bio okružen cijeli grad te da je srušen most i počelo nasipavanje zemljišta između obale i hridi (Annales, 28–32). Ragnina, citirajući djelomično Milecija, sličnu priču opisuje 1004. godine, kad je *bosanski kralj i bugarski car* (!) nazvan Bodin, širio svoje kraljevstvo i krenuo prema Gradu (Annales, 206).⁶⁹

I Tuberon piše o Bodinu koji se smjestio podno Brgata kraj grada (Rezar, 1999., bilješka 25; Rezar, 2001., 91–92).⁷⁰ Zanimljiva je poruka *Utočišta* koju, prema Tuberonu, Dubrovnik daje Bodinu ne želeći izručiti njegove rođake: Grad „nikada neće izdati one koji su se predali njihovoj vjeri“. Bodin se tada, prema Tuberonu, sljedećih sedam godina utaborio ispred Grada, u selu koje su Slaveni - po obližnjemu šumarku kojim je tada brdo bilo ogrnuto - svojim jezikom nazivali *Dubrava* (Rezar, 1999., 115). U ovoj priči opet se naglašava kontrast stanovnika iz zaleđa i onih unutar Grada: u obrani se računalo na dubrovačku vojnu moć jer je su dubrovački mladići bili „odani trgovini i zbog toga neratoborni“, za razliku od Bodinovih rođaka. Ipak, u konačnici su, prema Tuberonu,

67 Tradicija govori kako su Dubrovčani poslali novac u Albaniju te tamo unovačili veliki broj vojnika, prebacili ih u *Bosnu*, pobijedili i opljačkali *Bosance* te proširili teritorij. Nakon toga je, prema ovome opisu, *bosanski kralj* napustio opsadu Grada, ali je ostavio dvadesetoricu ljudi za upravu utvrdom nad mostom (Annales, 26).

68 Gradić je navodno za nagradu primljen među dubrovačku vlastelu (rodonačelnik obitelji Grade).

69 On je, „zbog nagovora svoje žene“, proterao svoje rođake koji su bježali prema Dubrovniku *con circa 400 homeni della sua corte*. Bodin je, prema Ragnini uništio i spalio teritorij oko Dubrovnika i utaborio se kod crkve Sv. Nikole sljedećih sedam godina pokušavajući napasti Grad. Tu je sagradio utvrdu. Nadalje, opis (srušenoga) mosta i opkoljenoga grada izgleda kao onaj kod Anonima, ali s nekim dodacima (Annales, 206, 207).

70 On opisuje da je „u Iliriku kod Bosanaca“ kraljevaio Bodin, a koji je podrijetlo „vukao od Pavlimira Bela“. Također, „na ženin nagovor“ lažno je optužio svoga rođaka koji je „držao maleni dio Ilirika uz rijeku Drinu“ te progonio ostale sve do Dubrovnika gdje su oni našli utočište.

Dubrovčani (ali i uz pomoć saveznika) „silom protjerali slavenske stanovnike Dubrave“ nakon što im je porastao „duh i poduzetnost“. Osvojen prostor slavenskoga naselja i polja tada je, prema Tuberonovome pripovijedanju, bio opasan bedemima i „spojen s gradom“.71 Razzi pak priču o ratu s „bosanskim kraljem“ datira 999. godinom, u kojemu je, kao i u prethodnim opisima, poginulo mnogo vlastele pa su se neke obitelji ugasile.72 I Luccari spominje izgradnju kule Sv. Nikole koju je izgradio Bodin, a čiji su zapovjednici bili *Vuk Gredich* i *da Maskogna* (kasnije primljeni u redove vlastele) (Luccari, 1605., 15). Ovi su Slaveni su prikazani kao oni koji su se odmetnuli od svoji tiranskih vladara i prešli na „civiliziranu“ stranu što im je omogućilo da postanu Dubrovčani, neki i pripadnici vlastele. Orbini donosi priču o Bodinovoj potjeri za braćom i opsadi Dubrovnika. Napominje da su Dubrovčani srušili utvrdu. *Chronica Ragusina* sličnu priču o Bodinu stavlja u 1088. godinu (*Chronica Ragusina*, 43; Beritić, 1955., 17).73 Slično piše i S. Cerva (*Sacra Metropolis Ragusina*, sv. I, 68–69). Ova tradicija moguće je vezana i uz nestabilnu astarejsku granicu. Od 11. stoljeća raški vladari iz kuće Nemanjića osporavali su Dubrovčanima više dijelove Astoreje – pod njihovom su vlašću tada bila okolna područja (Vekarić, 2011., 29–30; Foretić, 1951., 93–94; *Foretić*, 1980., 31; Lučić, 1975., 29–30, 40).

Okolni vladari u kronikama se često opisuju kao kao neprijatelji koji pokušavaju osvojiti Grad i pljačkaju njegov okolni teritorij, ali i kao tirani prema vlastitome stanovništvu. Društveni i politički stereotip tiranina iz zaleđa provlači se kroz opise povijesti Dubrovnika. Primjerice, *Diversis* opisuje bosanske velikaše kao nasilne i pune „zlobe, arogancije, gluposti ili pohlepe“, ljude koji su bili „više podložni impulsu nego razumu“74 (Harris, 2006., 77). Osim toga, vladari iz zaleđa prikazivani su kao prevrtljivci jer su se u 15. stoljeću često sami okretali Turcima u borbi za prevlast nad teritorijima (Harris, 2006., 77; *Chronica Ragusina*, 9, 71, 196). S druge strane, čest je motiv azila vladara iz zaleđa, kojima je Dubrovnik predstavljao stabilnost za njihovu obitelj i imovinu. Zauzvrat, Dubrovčani su dobivali povlastice i proširenje svoga teritorija. I taj je opis projekcija iz kasnijega razdoblja (Tadić,

71 Kod Tuberona se miješaju legende o „bosanskome kralju“ s urbanom memorijom o izgradnji grada. Tuberon širenje na sjeverno predgrađe (kasnije i seksterij) Sv. Nikole pripisuje pobjedi nad slavenskim elementom: „Dubrovčani (su) Dubravu Slavenima preoteli uz veliku borbu“ (Rezar, 1999., 115).

72 Bosanski je kralj i prema Razziju opkolio grad koji je oslobođen nakon regrutiranja vojske u Albaniji (Razzi, 2011., 41, 63).

73 Tada je Bodin navodno uzurpirao vlast svojega ujaka Radoslava (*nel qual tempo dominava nella Dalmazia superiore, nella Croazia Rossa e nella Zenta* Resti opisuje i zauzimanje i rušenje Bodinove kule koja se nalazila negdje kraj crkve Sv. Nikole. Nakon toga progonio je svoje rođake koji su se sklonili u Dubrovnik (*Chronica Ragusina*, 43). Godine 1089. utaborio se pred Gradom i ostao ondje sedam godina. Nakon njegove smrti, prema Restiju, Dubrovačani su nagovorili dva kapetana utvrde da utvrdu predaju gradu (rodonačelnici obitelji Grade i Mlascogna). Resti ih u popisu podrijetla navodi kao *Diocletiani*, a godinu njihova dolaska 1116. (*Chronica Ragusina*, 1; Vekarić, 2012.a, 274–276; Vekarić, 2012.b, 70).

74 *Diversis* pokazuje sliku koju su o „Bosancima“ imali Dubrovčani u 15. stoljeću: „Možda će se netko zapitati zašto ovi [bosanski] gospodari prodaju [Dubrovniku] svoju zemlju? Odgovorit ću mu: zbog ljubavi i zbog velike i trajne usluge koju im dubrovačka vlastela iskazuju u svakoj prilici [...] jer u slučaju da ih zadesi neka nesreća, a sigurnost Dubrovnika nije u pitanju, taj je grad njihovo najmirnije i sigurno sklonište, njihovo najpouzdanije utočište [...]. Čuo sam da je tako nastala izreka među Slavenima: ‘Kada zec kojega gone lovci traži sigurno mjesto, on ode u Dubrovnik.’“ (prema: Harris, 2006., 70).

1939., 40–41; Stojanović, 1929., 11–12).⁷⁵ Pisanje kronika podudara se i s razdobljem kada neki vladari okolnih zemalja nalaze utočište u Gradu, pravo građanstva i reprezentativnu nekretninu u zamjenu za teritorij (Grujić, Zelić, 2012., 51–52).

DOSELJAVANJE STANOVNIKA SLAVENSKOG PODRIJETLA U 12. STOLJEĆU; PROMJENE U 13. STOLJEĆU

Kao posljedica teritorijalnoga širenja i migracija iz zaleđa, ali i drugih smjerova, mijenjala se struktura stanovništva na području dubrovačkoga teritorija. Cijelo 12. stoljeće bilo je obilježeno borbom Grada i Bara za crkvenu prevlast, a Dubrovnik je pod svojom jurisdikcijom imao Trebinsku, Bosansku i Zahumsko-stonsku biskupiju (Lupis, 2001., 203).⁷⁶ Kako su u srednjemu vijeku politička i crkvena pitanja često tijesno povezana, dolazilo je do sukoba sa susjednim vladarima. Moguće da je val izbjeglica iz tih krajeva povezan s tim događajima (Lučić, 1972., 87). Osim privremenoga utočišta zbog vanjskih opasnosti, Dubrovnik je predstavljao i stalno određeno za skupine došljaka koje su bježale zbog političkih, vjerskih i ekonomskih (ne)prilika. Migracije iz zaleđa u razdoblju između 11. i 13. stoljeća bile su rezultat dubrovačke politike prema zaleđu, sukoba s vladarima susjednih zemalja, ali i trgovine i gospodarskih veza sa zaleđem⁷⁷ (Lučić, 1972., 93; Lučić, 1966., 306–307; Prlender, 2011., 22; Prlender, 1993.; Prlender, 1996., 63–64; Foretić, 1980., 46). Anonimova kronika spominje 1147. godinu kada nakon sklopljenoga mira „s Bosnom“ u Dubrovnik dolazi mnoštvo bogatih izbjeglica (Annales, 31).⁷⁸ Stalno naglašavanje bogatstva koja donose izbjeglice odraz je želje da se imućni sloj došljaka poveže s kasnijom vlastelom slavenskoga podrijetla, ali i kasnije trgovine Grada sa zaleđem⁷⁹ (Ničetić, 1996., 12; Ćirković, 1981., 52–53; Krekić, 1997., 661).

U kroničarskim zapisima o podrijetlu nekih vlasteoskih dubrovačkih rodova zapisana je 1147./1157. godina kao godina kada su u Grad doselile mnoge vlasteoske obitelji. Njihovo se podrijetlo veže uz širi prostor zaleđa: ponajviše Bosnu i Hum.⁸⁰ Kroničari spominju i 1172.⁸¹ kao godinu doseljenja drugih vlasteoskih obitelji.⁸² Iako je bijeg stanovništva moguće povezati i s vjerskim prilikama i Nemanjićevim pretenzijama (Jiri-

75 Primjerice, Nemanjići su predstavljali permanentnu opasnost za Grad, a ipak je nekim njihovim predstavnicima, Grad je poslužio kao utočište u vrijeme skuoba i obiteljskih nesuglasica. Dubrovčani su zaštitu znali dobro iskoristiti dobivanjem povlastica.

76 Raška, koja je ojačala nauštrb Duklje u ovome razdoblju, zavladała je Zahumljem i Dukljom polovicom 12. stoljeća (oko 1149.–1150. godine).

77 Grad u 12. stoljeću uspostavlja dobre trgovačke veze ne samo s talijanskim gradovima nego sklapa i prve ugovore i privilegije sa silama u zaleđu – Bosnom i Srbijom.

78 Sličan opis, ali 1157. godine, naći ćemo kod Ragnine (Annales, 215).

79 Dubrovačko je zaleđe – Bosna i Srbija – bilo je rudarski kraj (zlatu, srebru, ali i bakar i olovo):

80 Zahumlje podrazumijeva zemlju koja se nalazi s lijeve strane Neretve sa središtem u Stonu. (Desno je Hum.); o toponimima vidi: Ančić, 2011.; Budak, 1987.

81 S dolaskom „iz Huma“ 1172. godine tradicija povezuje rodove Gleda, Balislava (iz kojih se kasnije razvijaju ogranci Ribića i Palmota), Gerdušo, Proculo, Bocinolo, Zamagno (Vekarić, 2012.a, 73, 77).

82 Primjerice Matessa („iz Huma“) (Vekarić, 2012.b, 30), obitelji Muto (iz Klobučca u Srbiji) (Vekarić, 2012.b, 67), Niculi („iz Bosne“) (Vekarić, 2012.b, 82), roda Pisino („iz Grčke“) (Vekarić, 2012.b, 155), roda Škarića („iz Bosne“) (Vekarić, 2012.b, 308).

ček-Radonić, 1978., 151–154; Lupis, 2001., 204; Prlender, 2011., 17),⁸³ pitanje je koliko je predaja utemeljena, a koliko rezultat konstrukcije nastale u narativnim vrelima nakon 15. stoljeća. N. Vekarić naglašava da je datacija dolaska obitelji iz zaleđa u kronikama upitna, kao i točno podrijetlo, ali smatra da u 12. stoljeću doseljava dio stanovnika koji predstavljaju takozvani „mlađi vlasteoski sloj slavenskih rodovskih skupina“.⁸⁴ Svakako, u razdoblju između 11. i 13. stoljeća dolazi do intenzivnije simbioze slavenskih i roman-skih elemenata, a u tome procesu slavenstvo postaje sve dominantnije da bi u 14. stoljeću taj proces slavenizacije bio završen (Vekarić, 2011., 88–89).⁸⁵

Trinaesto pak stoljeće donosi velike političke, društvene i gospodarske promjene u dubrovačkoj povijesti.⁸⁶ Bez obzira na uspostavljenu mletačku vlast i u 13. stoljeću (zbog teritorijalnih granica i pitanja metropolije) dolazilo je do čestih sukoba s vladarima iz zaleđa. Osobito je bilo opasno razdoblje Stefana Uroša I. (1243.–1276.), koji je područje svoje vlasti širio prema jugu. Polovicom 13. stoljeća Nemanjići su bili prisiljeni priznati prostor dubrovačke „djedovine“ (*hereditas*): Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona i Gruža, odnosno područja Astaraje, a Dubrovčanima se omogućava trgovina i obrada zemlje u zaleđu (Vekarić, 2011., 87–90; Lučić, 1969., 98–107; Mankhen, 1960., 83). Svakako, od ovoga je razdoblja znatno lakše pratiti kretanje stanovništva iz zaleđa jer je od 70-ih godina sustavno vođena gradska administracija (MHR, I.; MHR, II., MHR, III., MHR, IV.; Benyovsky Latin, Zelić, 2007.).⁸⁷ U 13. stoljeću dolazi do nagloga povećanja stanovništva i veće potrebe za stambenim prostorom i proširenjem granica staroga grada. Dubrovački narativni izvori svjedoče da se povećava broj stanovnika grada te da se prostor predgrađa pretvara u stambene čestice. Prema kroničaru Ragnini godine 1277. u Grad dolazi mnoštvo novih stanovnika *iz Bosne*, imućnih i s obiteljima (Annales, 222). Tada se „vrtovi“ koje je grad koristio u predgrađu počinju izgrađivati u kuće za stanovanje (Annales, 222). *Chronica Ragusina* također navodi 1277. godinu i povezuje dolazak Bosanaca s reguliranjem središnjega burgusa 1269. godine (Chronica Ragusina, 98). Od ovoga vremena, bez obzira na daljnje miješanje prostornih i kronoloških kategorija i stereotipe, sadrže nešto pouzdanije podatke jer su djelomično temeljeni i na arhivskoj građi.

POVEĆANJE GRADA I NOVO STANOVNIŠTVO

Uz tradiciju o doseljenju novoga stanovništva iz različitih smjerova često se vežu i opisi povećanja gradskoga prostora. Interesi kroničara bili su velikim dijelom određeni

83 Godine 1172., prema Ragnini, Nemanja je (doduše bezuspješno) pokušao osvojiti i sam Dubrovnik (Annales, 218).

84 Jedan od bitnijih čimbenika u nastanku dubrovačkoga nobiliteta jest, prema N. Vekariću, upravo stjecanje zemlje na području Astaraje i na Elafitima (Vekarić, 2011., 25–26).

85 Vekarić, 2011., 82, 93; Muljačić, 1962.b, 308. Prema Z. Janeković Römer došljaci su imali veliku ulogu u genezi vlastele (Janeković Römer, 1999., 41–42).

86 To je razdoblje obilježeno razvojem institucija i pravnoga sustava te početkom mletačke vlasti u Dubrovniku (1205.–1358.) kada grad postaje važna pomorska baza i gospodarsko sjedište na južnome Jadranu sa širenjem tržišta i na zaleđe. U 13. stoljeću dolazi i do nagloga povećanja gradskoga stanovništva.

87 Za razdoblje prije 70-ih godina 13. stoljeća mogu se koristiti samostalne isprave i spisi.

i prostorno i vremenski. Prostor Grada, a potom gradskoga teritorija, u narativnim je djelima neizmerno važniji od prostora koji ih je okruživao. U literaturi je odavno poznat opis koji donosi *De administrando imperio*, a koji tri puta spominje proširene gradskoga prostora do 10. stoljeća.⁸⁸ Dugo je u historiografiji bilo uvriježeno mišljenje da je prvo proširenje bilo ono s predjela Kaštela na Sv. Petra, a treće na područje Pustijerne. Ta je teza u posljednje vrijeme reinterpetirana pa se kronologija i redosljed širenja grada opreznije tumače (Ničetić, 2005.; Zelić, 2014.). I drugi srednjovjekovni izvori donose sličan opis proširenja gradskoga prostora – u svima je naglašena je postupnost, to jest faznost gradnje. Kasnosrednjovjekovni i ranonovovjekovni autori uz vijesti o doseljenju novih stanovnika redovito donose i opise proširenja gradskoga prostora koristeći se starijim predlošcima ali i vlastitim zaključcima. Već kod opisa osnivača Grada konstruirana je slika položenih temelja novome Gradu (Katičić, 1997., 39–74).⁸⁹ Prema Ljetopisu popa Dukljanina Pavlimir Bello, unuk „bosanskoga kralja Radoslava“, osnovao je prvu utvrdu na mjestu današnjega Dubrovnika, a tek onda su došli i Epidaurani s kojima su zajedno podigli grad (*civitas*) na obali (*et una cum ipsis aedificaverunt civitatem supra mare in ripis marinis*) (Rezar, 1999., 137, bilješka 16).⁹⁰ Anonimovi Anali utemeljitelju Radoslavu Bellu pripisuju izgradnju prve utvrde 457. (potom i 525.) godine (*torre o vel chastelo, pose nome Chastel Lave*).⁹¹ Slično piše i Ragnina: Radoslav Bello dao je 457. godine sagraditi *lo castello nello più eminente loco sopra le ripe chiamata Lave*, u koji ulaze *50 persone nobili delli baroni Bosnesi*. Ragnina ipak kombinira ovu priču i s podacima iz Milecija, DAI-a (*Annales*, 173–175) i Filelfa⁹² te navodi da se Belo odlučio za izgradnju utvrde na mjestu već postojećega grada Raguse (*Annales*, 173).⁹³ I Razzi Pavlimiru daje ulogu utemeljitelja „jake utvrde“ na vrhu visoke hridi u 6. stoljeću na mjestu „gdje je danas samostan redovnica sv. Marije zbog toga nazvanu od Kaštela“. ⁹⁴ On napominje da „ima nekih“ koji tvrde da je ta utvrda postojala i ranije „ali je bila uništena kada i

88 „[...] grad, pošto su ga sagradili, prvo malen, i opet poslije veći, i poslije opet, a pri tom su povećali opseg njegova zida tako da je grad imao [...] jer su se pomalo širili i množili [...]“ (Katičić, 1997., 40).

89 Milecije ovako zapisuje: „Kad je Epidaur bio tako razoren, neki su Rimljani bježeći od građanskog rata slučajno uplovili u dalmatinsku luku koja se zove Gruž. Tu su zajedno njima siromasi što su pobjegli iz Epidaura na moćnim obalnim straminama, gdje je sada grad Dubrovnik, sagradili utvrdu na poticaj i pod djelatnim vodstvom Ivana, koji je već bio nadbiskup spomenutoga grada [...]“.

90 V. Rezar smatra da se u osobi Pavlimira Bella kod Dukljanina stapaju dvije starije tradicije - jedna moguće dubrovačka, a druga „neka trebinjska priča“. Živković misli da je LJPD koristio *Chronicon salernitanum* kombinirajući ju sa slavenskim legendama.

91 U nju su se nastanili *50 fioli de li Baroni Bosnesi* [...] *venuti con Re Radosav de Roma* (*Annales*, 3–4, usp: *Memoriae*, 18, 2–5. Zibaldone, II, 1). Mattei donosi gotovo isti opis. Također se spominje da je grad Dubrovnik (*terra de Ragusa*) sagradio Radoslav Bello 526. godine. U *Memoriae* 18 također se spominje 525. godina kada je Bello došao iz Rima te podigao utvrdu preko puta kaštela di Lave i donio relikvije Petronile i Domicelle te dio križa. Prema toj priči, ostavio svojih pedesetak ljudi kao stražu i relikvije sv. Srđa, Nerea i Pankracija te podigao kapelu sv. Sergija i Bakha te sljedeće godine krenuo u Bosnu.

92 Filelfo improvizira svoj mit o osnutku Grada, tek se djelomično temeljeći na Mileciju i LJPD-u (Jovanović, 2012., 29). Iako Senat nije odobravao rad Filelfa, neki su ga kasniji kroničari ipak citirali (Picchio, 1973.; Janeković Röemer, 2006., 11).

93 Ragnina opisuje i izgradnju crkve Sv. Sergija i Bakha u utvrdu, a izvan nje crkvu Sv. Stjepana prvomučenika.

94 Pavlimiru Belu Razzi pripisuje i izgradnju prvih gradskih bedema te mosta koji je spajao grad s kopnom (Razzi, 2011., 26–27).

Epidaur“ (Razzi, 2011., 27). I Tuberon, oslonivši se na LJPD, u vezi osnutka Dubrovnika opisuje i prvu izgradnju Grada i osnivača Pavlimira. Donosi i druga mišljenja o ranijemu osnutku Grada i utvrdi koja je bila uništena kada i Epidaur (Rezar, 1999., 99, 101).

Anonimovi Anali bilježe da je 460. godine, kao posljedica doseljenja stanovnika iz zaleđa, oblikovano predgrađe (Annales, 5). I Ragnina slično, uz dolazak većega broja stanovnika 462. godine, veže priču o oblikovanju predgrađa i izgradnji bedema (Annales, 176–177). Anonimovi Anali nakon opisa navodnoga dolaska izbjeglice 687. i 689. godine ponoovno opisuju formiranje predgrađa, a potom i izgradnju bedema oko njega 690. godine („kako bi se sklonili došljaci koji su useljavali i sa morske strane i kopnene iz „Bosne i Albanije“) (Annali, 6–7). Ragnina vrlo sličan opis veže uz 596. godinu navodeći gdje su se navodno naselili došljaci iz Bosne i Albanije (Annales, 179). I Anonimovi i Ragninini anali dolazak Epidaurana u Grad datiraju 7. stoljećem te opisuju da su oni (nakon što su stoljeće i pol živjeli u utvrdama Spilan i Gradac) naselili prostor zvan *Custiera*, koji se „danas naziva Pustijerna“ (Annales, 179; Marović, 1956.).⁹⁵ U svakome slučaju, naglašava se činjenica da su ovi došljaci i već domicilni stanovnici kaštela Lave uvijek živjeli u slozi te da su međusobno gradili rodbinske i poslovne odnose, što je očito bilo važno s obzirom na različito podrijetlo rodova u kasnijim stoljećima. *Chronica Ragusina* opisuje da su izbjeglice iz Epidaura (i Salone) 568. godine sagradili utvrdnu (*il castello*) i kasnije ju utvrdili zidom (*Chronica Ragusina*, 17). Ova kronika napominje da izbjeglice (kršćani) stalno dolaze iz slavenskoga zaleđa, što je navodno prouzročilo (prema njemu drugo, op. a.) proširenje grada izvan utvrde „uz obalu oko koje je izgrađen i suhozid“ (*Chronica Ragusina*, 17–19).

Opisi proširenja gradskoga prostora vezuju i godine navodnih doseljenja u 8. stoljeću: Anonimovi anali u 754. godinu stavlja navodnu izgradnju druge utvrde na prostoru rečenoga predgrađa, sagrađene i zbog saracenske opasnosti (Annales, 10). I Ragnina godine 754. opisuje da su građani svoj grad opkolili bedemom (Annales, 187). Godine 771. Anonimovi anali opisuju navodnu izgradnju bedema koji je štutio Grad od Kaštela de Lave do Kaštela *de Chustera* i oko luke.⁹⁶ Novu izgradnju zida (*muro de pali*) od Pustijerne do prijelaza kojim se ide prema obali, Anonimova kronika datira u 781. godinu. (Tim je zidom navodno bio obuhvaćen i prostor do „močvare“ koja je dijelila Grad od Srđa.) (Annales, 11). Uz godinu 754. Resti pak navodi „treće proširenje grada“, referirajući se očito na DAI (*Chronica Ragusina*, 20). Resti i prvu polovicu 10. stoljeća (925. godinu), oslanjajući se na Orbinijevu tezu o Pavlimiru, povezuje s dolaskom vlasteoskih obitelji iz zaleđa („iz Bosne“) i iz drugih krajeva (Kotora, Italije), te s početkom širenja grada na novo predgrađe, odnosno na „zapadni dio poluotoka koji se danas zove *Garistie*“ 932. godine (*Chronica Ragusina*, 26–27).⁹⁷

95 Ragnina naglašava da došljaci iz Epidaura *feceno la habitatione nella parte di Custiera sotto lo castello de Lave*.

96 Taj ujedinjeni prostor, prema ovome opisu, nazivao se *la terra Raguxa* ili samo *Ragusa*, a u njemu su stanovali „došljaci iz različitih krajeva“. Anali ističu i razlike između ta dva dijela grada (posebne straže) te izgradnju cisterni na području Pustijerne jer se do tada „voda morala dovoziti u grad izdaleka“ (Annales, 10–11). I Razzi zapisuje da su od godine 771., kada su završene gradske zidine, tu bile postavljene i noćne straže (Razzi, 2011., 28).

97 Godine 901. Anonim spominje da je Grad pogodila neka epidemija (*una mortalità crudele*) (Annales, 20).

Dakle, u narativnim vrelima predaja o postupnome širenju gradskoga prostora, koja je postojala već u srednjovjekovnim izvorima, bilježi se i šire razrađuje kroz priču o spajanju dva kaštela – Lave i Custere/Pustijerne (*castrum, castellum*) u gradsku cjelinu (*civitas, urbs*),⁹⁸ odnosno predgrađa prema sjeveru, i gotovo uvijek se veže uz doseljenje novoga stanovništva (Katičić, 1997., 58–59). Širenje gradskoga prostora obuhvaćanjem različitih prostornih cjelina, ponekad i drukčijega karaktera i razdoblja nastanka, bila je karakteristika i kasnijega razdoblja za koje imamo više sačuvanih dokumenata – osobito razdoblja do kraja 13. stoljeća. Tada se predgrađa podno bedema staroga grada postupno povezuju u cjelinu. Podaci iz narativnih vrela sadrže tradiciju koja oslikava složenost oblikovanja gradskoga prostora: njegov izazovni teren, kontinuitet i diskontinuitet, demografske promjene te spajanje različitih cjelina u jednu još od najranijih vremena. Iako su neki istraživači pokušavali u ovim podacima tražiti istinite podatke, na njih se ne možemo osloniti.⁹⁹ Prostor grada se opisuje ne samo kao fizički prostor, već i kao društveni prostor koji u naglašava utočište, prostor slobode i obnove, prostor blagostanja, zakona, harmonije ali i krize.

I opisi koji se odnose na 9. i 10. stoljeće poslužili su za razne konstrukcije razvoja gradskoga prostora. Deveto je stoljeće obilježio napad Saracena na Dubrovnik 866. godine (Vekarić, 2011., 205; Foretić, 1980., 20–24). Prema J. Lučiću moguće je da je zbog nekih oštećenja opisanih u narativnim vrelima grad obnovio svoje fortifikacije te bio sposoban oduprijeti se nasrtaju Saracena (Lučić, 1972., 29). Resti opisuje da je tada obranjen *ogni palmo di terreno* (Chronica Ragusina, 22).¹⁰⁰ Jedna od neobičnijih vijesti koju donose narativna vrela vezana uz 9. stoljeće jest ona o nekoj poplavi, velikome valu koji je navodno uništio niže dijelove grada. Mletački kroničar Ivan Đakon u 10./11. stoljeću (Ortalli, 2004.; Koščak, 1997.) prvi piše o velikom nevremenu koje je pogodilo Dubrovnik 850. godine i jako ga oštetilo (Lučić, 1972., 29). Neki domaći kroničari nadopunjuju priču o poplavi i stvaranju naplavine koja je dijelila Grad od Srđa, a koja će se kao urbana memorija provlačiti tijekom cijeloga srednjeg i novog vijeka u raznim opisima mostova, močvarnoga terena, isušivanja zemljišta i tako dalje. Anonimovi anali opisuju da je Grad 803. godine preko noći zahvatio neki val i uništio polje podno bedema (koje je prije služilo kao tržnica, a djelomično i kao poljoprivredno zemljište) (Annales, 14). I Ragnina piše o podizanju mora koje je uništio područje podno Pustijerne (Annales, 188–192). Ragnina opisuje da se već 788. godine u grad prelazilo preko mosta, na kojemu je navodno bio mramorni Orlandov kip (Annales, 188). (Detalje o Orlandu treba dovesti

98 Primjerice, Anonim piše da je proširenje grada bilo potpomognuto dolaskom stanovnika iz Župe Dubrovačke gdje su u dva kaštela (Spilan i Gradac) živjele neke izbjeglice iz Epidaura te navodno koncem 7. stoljeća naselili se kraj *Castel de Lave*, na prostor zvan *Custera* odnosno „kasnije Pustijerna“.

99 Dapače, na temelju ovih i sličnih podataka vjerojatno je u 18. stoljeću izrađen crtež Grada iz navodnoga 12. stoljeća, koji je nekim istraživačima, kao autentičan prikaz izgleda Grada, poslužio u nalazima urbanoga razvoja Grada u ranome srednjem vijeku (o tome kritički: Zelić, 2012.).

100 Neki pretpostavljaju da se Dubrovnik ne bi mogao obraniti od saracenskoga napada da u 9. stoljeću Pustijerna nije bila omeđena bedemima i kulama koje su branile pristup luci (Grujić, kuća, 60.) Dubrovnik je tada ponovno prigrio bizantsku zaštitu.

u vezu s kasnijom tradicijom) (Kunčević, 2008.; Mitić, 1966.; Fisković, 1993., 91–95).¹⁰¹ Govoreći o čudima sv. Hilarija i Razzi u 802. godini opisuje poplavu (Razzi, 2011., 31; Janeković Römer, 1998.; Lučić, 1982.).¹⁰²

Mlađa skupina kroničara „kritičnija“ je prema ovim legendama.¹⁰³ Tako *Chronica Ragusina*, spominjući samo opsadu grada 866. godine, uopće ne spominje poplavu. Ipak, Dubrovnik se na drugome mjestu opisuje kao grad smješten na poluotoku (*Chronica Ragusina*, 16). Topografija opisana u Bodinovoju opsadi Grada ponovno je prikazana na način da je Grad bio odijeljen naplavinom od kopna. Kroničari opisuju da se Bodin s vojskom utaborio u nekoj utvrdi „na obali“, to jest padinama Srđa (na mjestu crkve Sv. Nikole) (Rezar, 2001., 91–92), što je preuzeto i dijelom izmijenjeno iz Ljetopisa popa Dukljaniina i Milecija (Luccari, 1605., 15). Anonim opisuje Grad opkoljen morem (naplavinom) te srušeni most zbog kojega su Dubrovčani bili izolirani od kopna i komunicirali morskim putem (*Annales*, 26). Sličnu priču donosi i Ragnina citirajući Milecija (*Annales*, 209) nakon što je (prema opisu) utvrda srušena (*Annales*, 27).¹⁰⁴ I Tuberon piše o Bodinu koji se smjestio podno Brgata kraj grada, a i *Chronica Ragusina* opisuje da se Bodin 1089. godine utaborio *del monte Vergato* pred Gradom sagrađivši utvrdu. *Chronica Ragusina* opisuje da se do grada prelazilo samo preko mosta, te da se naplavina nasipala nakon rušenja Bodinove (*Chronica Ragusina*, 47–48).¹⁰⁵ Očito je da su tijekom stoljeća promjene morske razine – i s time vezana potreba za sustavnim nasipavanjem terena – bile duboko ukorijenjene u urbanu memoriju grada. Kroničari pokušavaju objasniti ove procese pričama o topografiji Grada i njegovu položaju u odnosu na more.¹⁰⁶ Simbolična slika Grada okruženoga morem (i „nevjericima“) mogla je biti i dio retorike koja se javlja koncem 14., a razvija tijekom 15. i 16. stoljeća (Kunčević, 2010.a).¹⁰⁷ U literaturi nalazimo i na

101 Orlando je u kroničarskim zapisima (kao i sv. Vlaho), prema istraživanjima L. Kunčevića, slao poruku „slobode“ grada – ovim se simbolima i mitovima autonomija grada legitimizirala prema susjedima i vlastitome stanovništvu daleko u prošlost te osiguravala politička neovisnost i aristokratska konstitucija Republike

102 Sv. Hilarije (koji je oslobodio stanovnike Epidaura i okolice od strašnoga zmaja) mora se promatrati u kontekstu odnosa Dubrovnika (kao nasljednika Epidaura) prema jačanju samostalnosti i teritorijalnoga širenja. U 15. stoljeću dolazi do izgradnje Cavtata, obnavljanja „imaginarnoga“ antičkoga grada. Temeljem povijesti Dubrovnik je, kako ističe Janeković Römer, polagao prava i na nekadašnji ager Epidaura – od Konavala do mora.

103 Pisac *Memoriae* 18, opisujući događaj 802. godine, komentira da je pisac kronike koju prepisuje ignorant i da se zna da je sv. Hilarij umro 372. godine.

104 Prema Anonimu je 1017. godine počelo nasipavanje zemljišta između obale i staroga grada te je suhozidom okružen cijeli prostor. Od tada je prema kroničaru strana oko Prijekoga puta nakon toga služila općini za gospodarske sadržaje. I Ragnina bilježi 1017. kao godinu kada je grad bio povećan i omeđen zidom oko predgrađa Sv. Nikole te da je most bio srušen (*Annales*, 28–32).

105 S. Cerva, pak, citirajući Cedrenu i Luciusa, opisuje i neki „saracenski napad“ u 1032.-1033. godini (*Sacra Metropolis Ragusina*, sv. I, 29–30).

106 Tuberon tako tipično opisuje u urbanoj memoriji ucrtanu sliku ranosrednjovjekovnog Grada: [...] *mjesto gdje je Dubrovnik smješten danas učini se prirodno utvrđenijim, iako nije bilo veoma prikladno za širenje grada: naime, osim što se radi o većim dijelom strmim uzvisinama, u to je doba, povrh svega, poput poluotoka bilo gotovo sa svih strana oplakivano morem. Naime, poznato je da je ravan, koja je danas trg pun trgovina, nastala isušivanjem mora i nastiranjem tla nakon osnutka grada* (Rezar, 1999., 99).

107 U diplomaciji i retorici 15. stoljeća Dubrovnik se predstavlja kao grad okružen susjedima nevjericima, krivovjercima koji su ga često napadali, ali su se Dubrovčani uvijek oduprli potpomognuti Božjom milošću.

dugogodišnje teze, temeljene na narativnim vrelima, da je stari grad od obale na Srđu dijelila morska naplavina (primjerice Koščak, 1997., 35; Peković, 1997., 171–172), ali u novijoj historiografiji nudi se objašnjenje o postupnom podizanju morske razine (Ničetić, 1996., 15, 18; Ničetić, 2005.; Žile, 1988.–1989.).¹⁰⁸ U kronikama se daje dosta prostora stvarnim ili konstruiranim negativnim događajima koji su se urezali u urbanu memoriju, kao što su poplave, glad ili epidemije. Pisci, prema potrebi, kombiniraju vremenske kategorije prošlosti i sadašnjosti, a mitovi su imali funkciju stvoriti konceptualni prostor, likove i radnju. Treba biti svjestan da su ti elementi kroničarima ponekad bili važniji od samih povijesnih činjenica, koje su, uostalom, često i njima bile i nepoznate.¹⁰⁹

Konstruirana topografija ranosrednjovjekovnoga Grada može se pratiti i u zamršenim opisima izgradnji crkve/crkava sv. Vlaha, utvrdama i mostovima koje kroničari datiraju 10. stoljećem. Tu su pomiješane činjenice o izgradnji prve crkve Sv. Vlaha, o novoj crkvi istoga titulara iz sredine 14. stoljeća, tradicija o naplavini kao i opisi (idealnih) institucija kasnoga srednjeg vijeka. Sve je to još i utkano u legende kojima se legitimiraju sloboda i neovisnost grada od najstarijih vremena. Primjerice, Anonim navodi da je 972. godine, nakon tri godine, sagrađena crkva Sv. Vlaha zajedno s trgom (*campo de lugia*), na mjestu gdje je bio sagrađen i most koji je povezivao grad s obalom, „jer se nije inače moglo ući u grad zbog močvarnoga terena“. Na pola mosta navodno se nalazila i utvrda u kojoj je stolovala dubrovačka uprava i na kojemu je bio lik viteza Orlanda.¹¹⁰ I Ragnina donosi sličnu priču (Annales, 201). Neki od ovih opisa također su bili prihvaćeni kao pouzdani izvor.¹¹¹ Ipak, ova je priča prvenstveno trebala čitateljima dati poruku o Gradu i njegovim stanovnicima – asocijacijama na određene simbole o slobodi, hrabrosti, Božjoj zaštiti i tako dalje. U njoj se korištenjem historiografskog legendarnog i hagiografskog diskursa zasigurno miješaju elementi realnog i imaginarnog prostora (Brković, 2009., 255–276; Fališevac, 2013., 281–296). Pitanja vezana uz najraniju urbanu topografiju Dubrovnika otvorena su i izazivaju brojne (često proturječne) interpretacije. Grad je od najranijega razdoblja pogodio velik broj prostornih promjena, rušenja i obnavljanja kojima se ne mogu uvijek pratiti razlozi i za čiji je točan tijek potrebno još arheoloških i povijesnih istraživanja (Fisković, 1958.–1959., 53–57).

108 Najnovija istraživanja A. Ničetića pokazala su da su razlike u razinama rezultat postupnoga rasta morske razine. Različite razine terena potvrđene su arheološkim istraživanjima. Razzi piše da je već u 8. stoljeću „vladala nestašica slatke vode; dovožena je iz daljine od oko četiri milje barkama u bačvama i drugim posudama. Bijaše to iz Župske doline, gdje iz padine visokoga brda izviru vrela slatke, bistre vode takvom snagom i u takvu obilju da pokreću mnoge mlinove“.

109 U razdoblju humanizma sve se više uspostavljaju standardi prema kojima se historija poima kao reprezentacija povijesti te dobiva izraženu utilitarnu dimenziju kojoj je cilj pripovijedati o gradskoj zajednici, a za tu istu zajednicu.

110 L. Kunčević priču o sv. Vlahu, koji već u 10. stoljeću postaje zaštitnik grada, veže uz negativnu sliku Mletaka koja se stvara u 14. i 15. stoljeću. Prema njemu je u Dubrovnik iz navodnoga 10. stoljeća zapravo opisan kao aristokratska republika kasnoga srednjeg vijeka jer se crkvena hijerarhija, važna i u stvaranju kulta i uopće u politici, ne spominje prije 14. stoljeća nego se spominju samo vijeće i vladari. Nadalje, napominje da Venecija sigurno ne bi tolerirala taj kult u 13. stoljeću da je on bio toliko promletački kako ga opisuju kroničari.

111 O interpretacijama na temelju ovih opisa vidi: Zelić, 2012.

Doseljenja stanovništva iz zaleđa, uglavnom iz smjera Huma, uzrokovani događajima u 12. stoljeću, sigurno su utjecali na promjene u gradskome prostoru. Njih je već lakše pratiti prema sačuvanoj suvremenoj pisanoj građi i kroz promjene u prostoru. Činjenica je i da se od 12. stoljeća grad počinje intenzivnije širiti prema gradskim predgrađima, što je jasan pokazatelj povećanja stanovništva (Planić-Lončarić, 1980., 18–19; Planić-Lončarić, 1990., 164–165). Zanimljivo je da rodove koji su povezani s tradicijom o doseljenju 1157. godine nalazimo, prema notarijatu 13. stoljeća, u susjedstvu na području Kaštela. I one obitelji koje su prema tradiciji doselile iz Zahumlja 1172. godine također nalazimo u susjedstvu. Vezu između doseljenja i socijalne topografije tek treba istražiti.

ZAKLJUČAK

Razvoj Dubrovnika znatno je bio obilježen prilikama u zaleđu, u kojemu je bilo više etničkih skupina i vjerskih smjerova, a koji su se „mijenjali ovisno o odnosu snaga feudalnih država i feudalnih gospodara“ (Vekarić, 2011., 89–90). Posljedice tih prilika i odnosa Grada i zaleđa bile su različite: od širenja dubrovačke trgovine u zaleđu do migracija slavenskoga stanovništva u Grad – kao izbjeglica zbog političkih ili vjerskih okolnosti, ali i kao privremenih ili stalnih useljenika radi gospodarskih mogućnosti Grada. Dubrovniku su odnosi s okolnim zemljama bili važni ne samo zbog širenja tržišta nego i kao kao jamac sigurnosti Grada. Naime, okolne zemlje predstavljale su permanentnu potencijalnu opasnost radi pretenzija srpskih i dukljanskih vladara na njegovo područje. Osim izgradnje fortifikacija Grad je svoju sigurnost osiguravao i dugotrajnim postupnim proširenjem vlastita teritorija. Time je osigurao i prosperitet temeljen i na zemljoposjedu, a ne samo na trgovini (Vekarić, 2011., 24). Dubrovnik je gradio svoj identitet temeljen na nekoliko čimbenika – konfesionalnom, pravnom i etničkom vežući se uz uže ili šire imaginarne zajednice, od kršćanske do općinske odnosno teritorijalne (Kunčević, 2010.b). Dubrovčanin je mogao imati i slavensko i romansko podrijetlo, ali je to uključivalo i druge važne kriterije: stanovanje unutar teritorija, podložnost političkoj jurisdikciji, katoličanstvo i tako dalje. „Slaveni“ su pak pripadali znatno široj zajednici koja je uključivala i znatno širi teritorijalni opseg (Kunčević, 2010.b, 163, 165–166). Odnos prema Slavenima u narativnim je vrelima uvelike ovisio o okolnostima u kojima je djelo pisano. Dubrovačka historiografska tradicija stanovnike iz daljeg zaleđa najčešće povezuje s nestabilnim prilikama u okolnim zemljama te „siromašnom, nepolodnom zemljom“.

Pisanjem povijesti gradova u prednacionalnome razdoblju autori su tragali za identitetom svojih stanovnika pa se konstruirao odnos i prema široj slavenskoj zajednici s kojom je stanovništvo bilo vezano jezikom, ali i udjelom podrijetla među stanovništvom (Kurelac, 2014., 8). Nisu svi stanovnici slavenskoga podrijetla u kronikama percipirani na isti način nego se prvenstveno razlikuju prema kriterijima imućnosti, društvenome statusu, podložnosti dubrovačkoj jurisdikciji te vjerskoj orijentaciji. Oni podobni i poželjni postaju Dubrovčani, što ih distancira od negativnoga pojma stanovnika iz zaleđa koji su napadali grad. Svijest da je dio vlastele slavenskoga podrijetla povezivao ih je određene obitelji s pričama o vladarskome ili rimskome podrijetlu. U nedostatku sačuvanih isprava, na kroničarske opise masovnih doseljenja u najstarijim vremenima, preslikala se i slika Grada i zaleđa iz

kasnijega vremena, a za koje su postojale sačuvane isprave (Vekarić, 1993., 240; Tadić, 1939.; Dinić-Knežević, 1974.; Harris, 2006., 76). U kronikama se spominju i masovna doseljenja radi ekonomske i političke sigurnosti, a novi su stanovnici prihvaćali urbani način života i vjeru. Dubrovčani su stanovništvo ipak prihvaćali kontrolirano (Mijušković, 1961., 117; Krekić, 1995., 326–327; Janeković Römer, 1999., 229–230).

Pojam stanovnika iz zaleđa i njihovih teritorija često se u narativnim vrelima redefinirao s obzirom na obrazovanje, motiv i razdoblje pisca, što je rezultiralo različitim nazivima i interpretacijama. Okolni narodi nazivani su ovisno o perspektivi autora čija polazišta ne možemo uvijek dokučiti. Autori kronika imali su kontrolu nad diskursom, a bili su uglavnom pripadnici vlastele i/ili crkvene osobe te su prema položaju i potrebama određivali i imena naroda, zemalja, podrijetla. U ranonovovjekovnim kulturnim konstrukcijama i percepcijama stav prema Drugome i drugačijemu vrlo je često percipirao Drugoga samo u odnosu na sebe (Blažević, 2006., 4, 12; Pohl, 1998., 1–15).

Slavenstvo se ponekad vezuje uz tradiciju o rušenju Epidaura. Tako Ragnina spominje rušenje Epidaura od Slavena odnosno Gota (Annales, 175; Rezar, 1999., bilješka 14). Serafin Razzi govori o „Slavenima i Gotima“ pristiglim s Dunava (Lučić, 1997., 35).¹¹² Antički likovi koji simboliziraju neku od važnih karakteristika Grada ponekad su stavljeni u prostor antičke civilizacije, odnosno legendarni likovi slavenske provinijencije stavljeni su u prostor i unutar „događaja“ zemalja u zaleđu (Jovanović, 2010., 4, Kurelac, 2014., 7). Anonimovi i Ragninini anali, oslanjajući se na Ljetopis popa Dukljanina u Legendi o kralju Bellu, Radoslava nazivaju *bosanskim* kraljem (iako je u Ljetopisu on nazvan „*slavenskim*“). Taj je anakronizam projekcija njihova vremena, to jest odnosa Grada i bosanske države u zaleđu Dubrovnika (Janeković Römer, 1999., 43). Orbini pak Pavlimira, kao i *Ljetopis*, naziva *slavenskim* vladarem. Orbinijevo *Kraljevstvo Slavena* različitim humanističkim konstrukcijama objedinjuje sliku o „slavenskome narodu“, dok *Bosanci* prema njemu „potječu od tračkoga naroda Besa“ (Blažević, 2010., 103; Rezar, 1999., bilješka 161, 294).¹¹³ Tuberone područje dubrovačkoga zaleđa naziva slavenskom zemljom (*Slovinorum terra*) (Lučić, 1997., 41).¹¹⁴ *Chronica Ragusina* vladare iz zaleđa također naziva *slavenskim*, oslanjajući se na Orbinija (Janeković Römer, 1999., 43; *Chronica Ragusina*, 16, 20–21, 24–26).¹¹⁵

112 Vezu između Gota i Slavena već konstruiraju Toma Arhidakon i Ljetopis popa Dukljanina, miješajući gotsku invaziju iz 5. stoljeća i slavensku migraciju u 6. i 7. stoljeću. Prema I. Kurelac „nedostatak naprednijih historiografskih rješenja“ vidi i u djelu Mavra Orbinija, koji Gote smatra rušiteljima Epidaura u 3. stoljeću, a što podupiru i Luccari i S. Cerva (Kurelac, 2011.).

113 Isto piše i Tuberone referirajući se na ugraske povjesničare koji pogrešno interpretiraju priču o Pečenjezima. Rezar zaključuje da ih Tuberone povezuje s Besima („Bosima“) na temelju sličnosti dvaju etnonima. Tuberone objašnjava i podrijetlo opisanih „Bosanaca“ navodeći da su to „potomci tračkih Bosa koji su, protjerani nekoć od Bugara iz Trakije, zaposjeli krajeve Ilirika obuhvaćene rijekama Savom, Unom i Drinom te Jadranskim morem, koliko se ono pruža uz obale Dalmacije“.

114 Tuberone zastupa tezu da su Slaveni doselili iz prekodunavskih područja na Jadran oko 600. godine. Većina humanističkih pisaca smatrala je da su Slaveni autohtoni na ovome području (Rezar, 1999., bilješka 12). Predodžba Grada kao središta „šireg slovinskog prostora“ opće je mjesto u književnosti 17. stoljeća, ali uz širi prostor identiteta katoličke Europe (Brković, 2009., 262–264). Tuberone neke narode i teritorije naziva antičkim etnonimima i toponimima (Rezar, 1999., 134, bilješka 3).

115 Mnoge pojmove preuzima i od Ljetopisa popa Dukljanina.

Pojam *ilirsko* za stanovnike slavenskoga podrijetla pojavljuje se u 15. stoljeću kao rezultat obnovljenoga interesa za antiku (Katičić, 1988.b, 677; Kuntić-Makvić, 1984., 155–64; Cochrane, 1985., 3–9).¹¹⁶ Međutim, čak i iste kronike neke su pojmove primjenjivale na različite prostore – pogotovo one koje je pisalo više ruku, ali i one koje je pisao isti autor jer se često primjenjivalo načelo „izreži“ i „zalijepi“ iz raznih izvora koji su sadržavali različite (pa i kontradiktorne) navode. Tako je, primjerice *Ilirik*, mogao imati značenje Dalmacije i neposrednoga zaleđa ili se odnositi na sav prostor nastanjen slavenskim stanovništvom (Rezar, 2000.; Kunčević, 2010.b, 163, 165–166; Vrandečić, 1998.). Pod utjecajem vrlo složenih povijesnih okolnosti vjerskih pitanja, političke nestabilnosti zaleđa i kasnijeg osmanskog osvajanja, pojam ilirskoga ili slavenskoga ponekad se vezao samo uz teritorijalno, etničko ili vjersko značenje, a gubio je primarno lingvističku funkciju (Kurelac, 2014., 9; Iovine, 1984., 102). Romanstvo se isto tako koristilo kao kulturološki a ne etnički pojam, osobito u odnosu na okolne velikaše. Rimska tradicija, romanstvo kao i katoličanstvo bili su znakovi razlikovanja od zemalja iz zaleđa (Janeković Römer, 1999., 30–34).

Usporedimo li različite narativne izvore vezane uz prostor Grada, primjećuje se nesustavnost i proturječnost kronologije ili događaja bez obzira na zajednička ishodišta. Pokušaj da se u tim opisima nađe neka povijesna *realia* zapravo je na samome početku problematičan jer je na temelju danas poznatih izvora nemoguće razlučiti točan tijek događaja. Kada u drugim vrstama izvora nedostaju podaci, a što je osobito slučaj u razdoblju ranoga srednjeg vijeka, narativni izvori mogu se činiti vrlo privlačnima jer pružaju bar neku sliku u kojoj se, uz „kritičku metodu“, skidanjem slojeva legendi, izmišljotina i dodataka možda mogu naći zrnca povijesne istine. Rekonstrukcija slike grada na temelju narativnih vrela tako postaje moderni narativ koji popunjava *horror vacui* i osigurava „potreban“ kontinuitet događaja i procesa. Tako neka narativna djela ili neki njihovi podaci mogu dobiti na većoj vrijednosti ili autentičnosti nego što zaslužuju (Ivić, 1992.). Čini se da – bez obzira na njihov karakter – narativna vrela često ostaju voditelji logike rekonstruiranja povijesti. Kombiniranje podataka iz narativnih izvora ipak ne može koristiti kao čvrsto polazište za rekonstrukciju slike grada prema potrebi. Činjenica je da mnogi ranosrednjovjekovni izvori do nas dolaze u kasnijim prijepisima pa se ne možemo osloniti na paleografske analize, a ni one jezične ne mogu lako doći do izvornih oblika pripovijesti. Kasniji su pisci često starije predloške preobražavali u tvorbe u kojima su izvorni detalji posve izgubljeni. Termini korišteni u opisu ranijega razdoblja često su iz piščeva vremena tako da se realnost suvremenoga konteksta projicira u starije situacije. Neki su pak pojmovi preuzeti iz općih rječnika i priručnika te nemaju nikakve veze s lokalnom gradskom tradicijom. Narativna vrela i sama su povijesna činjenica – u njima se historiografska predodžba grada stvara u relaciji s kontekstom njihovoga vremena te namjerama njihova pisanja. Ono što se nama čini važnim sasvim je različito od onoga što je bilo važno piscima narativnih djela; pojmovi od kojih mi polazimo za njih imaju po-

116 Taj je pojam poslužio da se riješi pitanje diskontinuiteta koji je uzrokovao slavenski prodor u 6. i 7. stoljeću, a podupirao je i nastojanje za presizanjem kulturne baštine na prostore antičke Dalmacije i Ilirije (Madunić, 2010., 180–181; Breisach, 1994., 154).

nekad drugačija značenja. Ta su djela stvarana mentalnim oruđem i u svrhu interesa koji nama nisu uvijek posve razumljivi. Ipak, podaci iz narativnih vrela mogu se usporediti s poznatim povijesnim događajima odnosno s drugim vrstama izvora, osobito za razdoblja nakon razvoja pismenosti. Čak i u vrelima ranoga srednjeg vijeka, u kojima nećemo naći čiste povijesne činjenice, na temelju nekih narativnih elemenata i motiva može se prepoznati identitet gradskih zajednica. U narativnim izvorima možemo prepoznavati i određene uzročno-posljednične procese kao što su: povećanje grada, planiranje gradskog prostora, konstatni priljev došljaka i tako dalje, koji su bili odraz kolektivne memorije prošlih generacija. Ako narativna vrela i nisu rudnik više ili manje pouzdanih podataka o srednjovjekovnome gradu, oni su svakako prvorazredan izvor koji nam otkriva kontekst piščeva vremena i sliku Grada i njegova stanovništva koju on želi prikazati (Benyovsky Latin, 2017.).

THE CITY AND ITS HINTERLAND IN THE NARRATIVE SOURCES:
CONSTRUCTION OF THE TRADITION OF EARLY MEDIEVAL SETTLING
IN DUBROVNIK FROM SLAVIC HINTERLAND

Irena BENYOVSKY LATIN

Croatian Institute of History, Opatička 10, 10000 Zagreb, Croatia

e-mail: irenabenyovsky@yahoo.com

SUMMARY

Data from the medieval and early modern narrative sources, which refer to the construction of Dubrovnik and the immigrants of different origin, reflect the image of the earliest Dubrovnik settlers that was created in the time when those sources were written. In the historiography of the Middle Ages and Early Modern Period the earliest history of the City was mainly focused on explaining who and how shaped Dubrovnik and its surrounding territory, which ultimately resulted by its specific position. The foundation of Dubrovnik was attributed to „Roman“ and / or „Slavic“ population from the immediate and distant hinterlands. Various stories about waves of immigrants of Slavic origin reflect the greater presence of Slavic identity in the later periods from the High Middle Ages on. The attitude towards the Slavs was constructed related to the territorial expansion of the City. Not all residents of Slavic descent were perceived in the same way – it depended on the criteria of wealth, religious and socially status, susceptibility to Dubrovnik jurisdiction. A tradition on newcomers from different directions was often related to the descriptions of increasing the urban space. Although different variants of the legends on Dubrovnik and its first inhabitants often relied on the same older sources and urban memory, they were applied differently, chronologically inconsistent and sometimes even contradictory, which is only one element of their unreliability.

Keywords: Dubrovnik, narrative sources, image of the city, immigrants, Slavs

IZVORI I LITERATURA

- Annales** – Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina. Nodilo, N. (ur.): Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 14. Zagrabiae, JAZU, 1893.
- Arhiv HAZUZg, Historia Ragusii** – Arhiv HAZU u Zagrebu (Arhiv HAZUZg), Ioannis de Ravenna, Historia Ragusii. sign. II, d. 55.
- Benyovsky Latin, I., Zelić, D. (ur.) (2007):** Knjige nekretnina Dubrovačke općine (13–18. st.) / Libri domorum et terrenorum communis Ragusii deliberatis ad afflictum (saec. XIII–XVIII). Sv. 1. Zagreb, Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Cerva, S. (1980):** Seraphinus Maria Cerva, Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur. Krasić, S. (ur.). Dubrovačka biblioteka u kojoj se prikazuju dubrovački pisci, njihova djela i spisi, sv. IV. Zagreb, JAZU.
- Chronica Ragusina** – Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451–1484). Nodilo, N. (ur.). Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, 25 Zagreb, JAZU, 1893.
- Dinić, M. J. (1964):** Odluke veća Dubrovačke republike. Beograd, Naučna Knjiga.
- Diversis de, F. (2004):** Opis slavnoga grada Dubrovnika. Janeković Römer, Z. (ur.). Zagreb, Dom i svijet.
- Luccari, G. P. (1605):** Giacomo Pietro, Copioso ristretto degli annali di Ragusa. Ragusa.
- Memoriae, 1** – Memorie scarse di Ragusa cavate dall'istoria di don Mauro Orbini. U: Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Ms. 32, 283.
- Memoriae, 8** – Brevi notizie sulla fondazione di Ragusa estratte da un antico anonimo (usque a. 1771). U: DAD.
- Memoriae, 18** – Origine della città di Ragusa, estratta da certe scritture antichissime, con agginuta di alcune cose più memorabili costumate in Ragusa. U: DAD, I. Giorgi Ab. Melitense, 1507, 255.
- Memoriae, 24** – Dell'origine della città di Ragusa. U: DAD, Ms.
- Memorie, Zibaldone** – Memorie Storiche su Ragusa raccolte dal P. Gian-Maria Mattei (Zibaldone), rukopis br. 433. U: Biblioteka franjevačkog samostana u Dubrovniku.
- MHR, I.** – Spisi dubrovačke kancelarije: Zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282. Monumenta historica Ragusina. Knj. 1. Čremošnik, G. (ur.). Zagreb, Historijski institut JAZU, 1951.
- MHR, II.** – Spisi dubrovačke kancelarije. Monumenta historica Ragusina. Knj. 2. Lučić, J. (ur.). Zagreb, JAZU, 1984.
- MHR, III.** – Spisi dubrovačke kancelarije. Monumenta historica Ragusina. Knj. 3. Lučić, J. (ur.). Zagreb, JAZU, 1988.
- MHR, IV.** – Spisi dubrovačke kancelarije. Monumenta historica Ragusina. Knj. 4. Lučić, J. (ur.). Zagreb, JAZU, 1993.
- Nedeljković, B. (ur.) (1984):** Liber viridis. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. 23. Beograd, SANU.
- Orbini, M. (1999):** Kraljevstvo Slavena. Šanjek, F. (ur.). Zagreb, Golden marketing.

- Rački, F. (1877):** Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia. MSHSM, VIII., Zagreb.
- Razzi, S. (2011):** Povijest Dubrovnika. Krasić, S. (ur.). Dubrovnik, Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik.
- Perić, O., Matijević Sokol, M., Katičić, R. (2003):** Historia Salonitana: Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika. Split, Književni krug.
- Sacra Metropolis Ragusina – Serafin Maria Cerva, Sacra Metropolis Ragusina, sive ragusinae provinciae pontificum series variis ecclesiarum monumentis atque historicis, chronologicis criticis commentariis ... U: Biblioteka dominikanskog samostana u Dubrovniku, sign. 36–IV–14.**
- SD – Statut grada Dubrovnika. Šoljić, A., Šundrica, Z., Veselić, I. (ur.).** Dubrovnik, Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.
- Suferović, R. (ur.) (2008):** Seraphinus Maria Cerva, Prolegomena in Sacram metropolinam Ragusinam. Editio princeps. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb, Dubrovnik.
- Suferović, R. (ur.) (2012):** Prolegomena za Svetu dubrovačku metropoliju. Zagreb, Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Stojanović, Lj. (ur.) (1929):** Stare srpske povelje i pisma, I. Beograd, Srpska kraljevska akademija.
- Šišić, F. (ur.) (1928):** Letopis Popa Dukljanina. Beograd, Zaklada tiskare Narodnih novina. <http://www.ffzg.unizg.hr/klafile/croala/>
- Ančić, M. (2011):** Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani: Tragom zabune koju je prouzročilo djelo De administrando imperio. U: Lučić, I. (ur.): Hum i Hercegovina. Zbornik radoval, 1. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 217–278.
- Appendini, F. M. (1802–1803):** Notizie istorico-critiche sulle antichità storia e letteratura de' Ragusei, divise in due tomi e dedicate all' eccelso Senato della Repubblica di Ragusa, 1–2. Ragusa, Martecchini.
- Antoljak, S. (2004):** Hrvatska historiografija do 1918. Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Baron, H. (ur.) (1968):** From Petrarch to Leonardo Bruni. Studies in humanistic and political literature. Chicago, University of Chicago Press.
- Basić, I. (2010):** Gradovi obalne Dalmacije u *De administrando imperio*: najstarija povijest Splita u svjetlu dvaju pojmova Konstantina VII Porfirogeneta. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 42, 65–82.
- Belamarić, J. (2001):** Sveti Vlaho i dubrovačka obitelj svetaca zaštitnika. U: Studije iz srednjovjekovne i renesansne umjetnosti na Jadranu. Split, Književni krug, 165–190.
- Benyovsky Latin, I. (2013):** Murus versus montem: construction of the Dubrovnik fortifications around the suburbs up to the end of the thirteenth century. Review of Croatian History, 8, 1, 7–36.
- Benyovsky Latin, I. (2017):** Introductory Study: Towns and Cities of the Croatian Middle Ages: Medieval City in Narrative Sources: Reality and/or Fiction? U: Towns and

Cities of the Croatian Middle Ages: Medieval City in Narrative Sources: Reality and/or Fiction? Zagreb, Hrvatski institut za povijest, u tisku.

- Beritić, L. (1955):** Utvrđenja grada Dubrovnika. Dubrovnik, Društvo prijatelja dubrovačke starine.
- Beritić, L. (1956):** Ubikacija nestalih građevinskih spomenika u Dubrovniku. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 10, 67–68.
- Beritić, D. (1962):** Još jedan kasnoantički kapitel u Dubrovniku. Peristil, 5.
- Bersa, J. (2002):** Dubrovačke slike i prilike. Dubrovnik, Matica hrvatska.
- Blažević, Z. (2006):** Osmanistički diskurs kao polje de/stabilizacije kulturalnih inskripcija Drugoga Kolo, Časopis Matice hrvatske, XVI, 2, 211–232.
- Blažević, Z. (2010):** Između komunalnog patriotizma i protonacionalnog univerzalizma: identiteti modeli u ranomodernoj dalmatinskoj historiografiji. U: Potthoff, W. et al. (ur.): Dalmatien als europäischer Kulturraum: Beiträge zu den Internationalen wissenschaftlichen Symposien „Dalmatien als Raum europäischer Kultur synthese“ und „Städtische Kultur in Dalmatien. Die Genese eines europäischen Kulturraums“. Split, Filozofski fakultet, 93–129.
- Blažević, Z. (ur.) (2011):** Intertekstualni odnosi između Orbinijeva Kraljevstva Slavena i latinskih historiografskih djela Pavla Rittersa Vitezovića. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 43, 1, 97–111.
- Borchardt, F. (1971):** German Antiquity in Renaissance Myths. Baltimore. Johns Hopkins University Press.
- Božić, I. (1952):** Dubrovnik i Turska u 14. i 15. veku. Beograd. SANU.
- Božić, I. (1955):** Pojava humanizma u Dubrovniku. Istorijski pregled, II, 1, 6–18.
- Brković, I. (2009):** Vrijednosne konotacije povijesnih prostora u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća. Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, 255–276.
- Brllek, M. (1994):** Rukopisi knjižnice Male braće u Dubrovniku. Hrvatska bibliografija, 3, Zagreb.
- Breisach, E. (1994):** Historiography Ancient, Medieval and Modern. Chicago, London University of Chicago Press.
- Budak, N. (1987):** Prilog valorizaciji humsko – dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.). Starohrvatska prosvjeta, III, 16, 125–138.
- Budak, N. (1994):** Prva stoljeća hrvatske. Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Cochrane, E. (1985):** Historians and Historiography in the Italian Renaissance. Chicago, University of Chicago Press.
- Ćirković, S. (1981):** The production of Gold, Silver and Cooper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century. U: Kellenbenz, H. (ur.): Precious Metals in the Age of Expansion, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte. Stuttgart, Klett-Cotta, 41–69.
- Ćosić, S. (2011):** Mavro Orbini i raskol dubrovačkog patricijata. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 43, 37–56.
- Dinić-Knežević, D. (1974):** Migracije stanovništva iz bližeg zaleđa u Dubrovnik u XIV veku. Jugoslavenski istorijski časopis, 1–2, 19–40.

- Dinić-Knežević, D. (1995):** Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka. Novi Sad, SANU.
- Fališevac, D. (2013):** Slike starog Dubrovnika. Zagreb, Matica Hrvatska.
- Fisković, C. (1958–1959):** Starokršćanski ulomci iz Dubrovnika. Beograd, Starinar.
- Fisković, I. (1980):** O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 5, 213–256.
- Fisković, I. (1993):** Povijesni biljezi dubrovačkog identiteta. Dubrovnik, 4, 79–99.
- Foretić, V. (1951):** Jakov Lukarević, dubrovački povjesničar. Dubrovački vjesnik.
- Foretić, V. (1980):** Povijest Dubrovnika do 1808, I. Zagreb, Matica Hrvatska.
- Geary, P. (2013):** Chronicles, annals and other forms of memoria. U: Bák, J. M., Jurković, I. (ur.): *Chronicon. Medieval narrative sources. A chronological guide with introductory essays.* Turnhout, Brepols Publishers, 13–25.
- Goetz, H-W. (2013):** The „methodology“ of medieval chroniclers. U: Bák, J. M., Jurković, I. (ur.): *Chronicon. Medieval narrative sources. A chronological guide with introductory essays.* Turnhout, Brepols Publishers, 25–35.
- Grujić, N., Zelić, D. (2010):** Palača vojvode Sandalja Hranića u Dubrovniku. *Anali Zavoda za povijesne znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 48, 47–132.
- Grujić, R. (1296):** Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka. *Spomenik, Srpska kraljevska akademija*, 66, Zemun, 3–123.
- Harris, R. (2006):** Povijest Dubrovnika. Zagreb. Golden Marketing.
- Ivić, N. (1992):** Domišljanje prošlosti: kako je trinaestostoljetni splitski arhidakon Toma napravio svoju salonitansku historiju. Zagreb, Zavod za znanost o književnosti Filozofškoga fakulteta.
- Janeković Römer, Z. (1993):** Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 26, 27–37.
- Janeković Römer, Z. (1998):** Stjecanje Konavala: Antička tradicija i mit u službi diplomacije. U: Stipetić, V. (ur.): *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.* Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 31–45.
- Janeković Römer, Z. (1999):** Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma. Zagreb, Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Janeković Römer, Z. (2007a):** Čast i glas grada Dubrovnika i njegova slavitelja Filipa de Diversis. U: Janeković Römer, Z. (ur.): *Filip de Diversis, Sabrana djela. Opis Dubrovnika. Govori u slavu kraljeva.* Zagreb, Dom i svijet, 11–33.
- Janeković Römer, Z. (2007b):** Osmanlis, Islam and Christianity in Ragusan Chronicles (16th–17th centuries). U: *Tolerance and Intolerance on the Triplex Confinium. Approaching the “Other” on the Borderlands. Eastern Adriatic and beyond, 1500–1800.* Ivetić, E., Roksandić, D. (ur.). Padova, Cleup, 61–79.
- Janeković Römer, Z. (2011):** Slavensko i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta. U: Mićanović, K. (ur.): *Povijest hrvatskoga jezika: Književnost i kultura devedesetih: zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole.* Zagreb, Filozofski fakultet, 207–226.
- Jiriček, K. J., Radonić, J. (1978):** Istorija Srba. Beograd, Slovo ljubve.

- Jovanović, N. (2010):** Mit i humanističke pohvale gradova na istočnoj obali Jadrana, predavanje. Predavanje u: Dani Cvita Fiskovića, „Metamorfoze mita“. Pomena (Mljet).
- Jovanović, N. (2012):** Dubrovnik in the Corpus of Eastern Adriatic Humanist Laudationes Urbium. *Dubrovnik Annals*, 16, 23–36.
- Katičić, R. (1988a):** Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. *Starohrvatska prosvjeta*, 18, 5–38.
- Katičić, R. (1988b):** Ilirci i ilirski jezik. *Forum*, 56, 12, 675–688.
- Katičić, R. (1993):** Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju. Split, Književni krug.
- Katičić, R. (1997):** Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih duborvačkih zapisa. *Dubrovnik*, 4, 39–74.
- Katičić, R. (1998):** Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja. Zagreb, Matica hrvatska.
- Kolumbić, N. (1991):** Humanistički krugovi kao čimbenici nacionalne i europske duhovne integracije. *Hrvatski humanizam, Dubrovnik i dalmatinske komune. Dani hvarskog kazališta*, 17, 17–27.
- Košćak, V. (1997):** Od Epidaura do Dubrovnika. *Dubrovnik*, 4, 5–39.
- Krivošić, S. (1990):** Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti. *Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*.
- Krekić, B. (1995):** On the Latino-Slavic cultural symbiosis in late medieval and renaissance Dalmatia and Dubrovnik. *Viator, Medieval and Renaissance Studies*, 26, 326–327.
- Krekić, B. (1997):** Le port de Dubrovnik (Raguse), entreprise d'état, plaque tournante du commerce de la ville (XIIIe–XVIe siècle). U: Krekić, B.: *Dubrovnik. A Mediterranean Urban Society*. Aldershot, Hampshire Ashgate, 653–673.
- Kunčević, L. (2008):** O dubrovačkoj libertas u kasnom srednjem vijeku. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 46, 9–46.
- Kunčević, L. (2010a):** Retorika granice kršćanstva u diplomaciji renesansnog Dubrovnika. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 48, 179–211.
- Kunčević, L. (2010b):** Civic and ethic discourses of identity in a city-state context: the case of Renaissance Ragusa. U: Trencsényi, B., Zászkaliczky, M. (ur.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden, Brill Academic Publishers, 149–177.
- Kunčević, L. (2015a):** Dubrovačka slika Venecije i venecijanska slika Dubrovnika u ranom novom vijeku. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 50, 9–37.
- Kunčević, L. (2015b):** Mit o Dubrovniku. Diskursi o identitetu renesansnoga grada. Zagreb-Dubrovnik. *Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*.
- Kuntić-Makvić, B. (1984):** Tradicija o našim krajevima u antičkom razdoblju kod dalmatinskih pisaca XVI i XVII stoljeća. *Živa antika*, 34, 155–164.
- Kurelac, M. (2003):** Hrvatska historiografija. U: *Hrvatska i Europa*, 3, Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII stoljeće). Golub, I. (ur.). Zagreb. HAZU, 301–314.

- Kurelac, I. (2011):** Funkcija svjedočanstva i konstrukcije u tradicionalnoj i predkritičkoj historiografiji hrvatskog humanizma: od Jurja Šižgorića do Dinka Zavorovića. *Acta Histriae*, 19, 1–2, 263–280.
- Kurelac, I. (2014):** Writing about the Past of a Country from the Communal Viewpoint: Features, Models and Examples in Croatian Humanist Historiography. U: Mostert M., Adamska, A. (ur.): *Utrecht Studies in Medieval Literacy: Uses of the Written Word in Medieval Towns: Medieval Urban Literacy II*. Turnhout, Brepols, 251–268.
- Lonza, N., Janeković Römer, Z. (1992):** Dubrovački „Liber de meleficiis“ iz 1312–1313. Godine, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 173–228.
- Lučić, J. (1966):** O pomorskim vezama Dubrovnika sa Zadrom i ostalim gradovima Dalmacije u XIII st. Pomorski zbornik, 4.
- Lučić, J. (1968–1969):** Stjecanje, dioba i borba za očuvanje dubrovačkog Primorja. *Arhivski vjesnik*, 11–12, 135–141.
- Lučić, J. (1969):** Etnički odnosi na dubrovačkom teritoriju u XIII stoljeću. *Dubrovnik*, XII, 4, 98–107.
- Lučić, J. (1970):** Prošlost dubrovačke Astoreje: Župe, Šumeta, Rijeke, Zatona Gruža i okolice. *Dubrovnik*, Matica hrvatska.
- Lučić, J. (1972):** Povijest Dubrovnika, 2. Od VII stoljeća do godine 1205. Zagreb, JAZU.
- Lučić, J. (1975):** Dubrovčani na jadranskom prostoru od VII stoljeća do godine 1205. *Rad JAZU*, 17, 5–38.
- Lučić, I. (1982):** Kroz konavosku prošlost. *Konavoski zbornik*, I, Dubrovnik, 13–28.
- Lučić, J. (1997):** Dubrovačko povijesno iverje. *Dubrovnik*, Matica Hrvatska.
- Lupis, V. (2001):** Pregled povijesti Stonske biskupije od osnutka do 1541. godine. U: Puljić, Ž., Ančić, N. A. (ur.): *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije: zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije: (998.–1998.)*. Dubrovnik, Split, Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu, 197–217.
- Madunić, D. (2010):** Strategies of distinction in the work of Vinko Pribojević. U: Tencsényi, B., Zászkaliczky, M. (ur.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Leiden, Brill Academic Publishers, 177–202.
- Mahnken, I. (1960):** Dubrovački patricijat u XIV veku. I. Beograd, SANU.
- Marinković, M. (2009):** Territorial expansion of the Ragusan commune/Republic and the churches of its patron saints. *Dubrovnik Annals*, 13, 7–23.
- Marović, I. (1956):** Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika. *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 4–5, 930.
- Matas, A. K. (1882):** Miletii versus: iznovice na svjetlo dao i razjasniti pokušao. *Dubrovnik*, Biblioteka za povijest dalmatinsku tiskom J. Flori.
- Matijević Sokol, M. (2001):** Toma Arhiđakon i uspostava Dubrovačke nadbiskupije. *Tisuću godina dubrovačke (nad)biskupije: zbornik radova znanstvenoga skupa u povodu tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije/metropolije: (998.–1998.)*. Puljić, Ž., Ančić, N. A. (ur.). *Dubrovnik*, Split. Biskupski ordinarijat Dubrovnik, Crkva u svijetu, 113–125.

- Mažuranić, V. (1934):** Izvori dubrovačkog historika Jakova Lukarevića. Narodna starina, 3, 8, 121–153.
- Medini, M. (1935):** Starine dubrovačke. Dubrovnik, Štamparija Jadran.
- Mitić, I. (1966):** Orlandov stup. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, 10–11, 233–254.
- Muljačić, Ž. (1962a):** O imenu grada Dubrovnika. Zadarska revija, XI, 2, 69–92.
- Muljačić, Ž. (1962b):** Dalmatinski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st.: prilog raguzejskoj dijakronoj fonologiji i dalmatsko-mletačkoj konvergenciji. Rad JAZU, 12, 237–380.
- Ničetić, A. (1996):** Povijest dubrovačke luke. Dubrovnik. Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Pomorski fakultet.
- Ničetić, A. (2005):** Nove spoznaje o postanku Dubrovnika, o njegovu brodarstvu i plovidbi svetoga Pavla. Dubrovnik, Sveučilište u Dubrovniku.
- Ortalli, G. (2004):** Petar II. Orseolo – dux Veneticorum et Dalmaticorum. Rad Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru, 46, 65–76.
- Pellicelli, N. (1902–1903):** Due opere inedite di G. M. Filelfo: La Raguseide e Storia di Ragusa. Rivista Dalmatica, 5, 1–2.
- Peković, Ž. (1997):** Urbani razvoj Dubrovnika do 13. Stoljeća. Dubrovnik, 4, 166–212.
- Peričić, E. (1991):** Sclavorum regnum Grgura Barskog. Zagreb. Kršćanska sadašnjost.
- Picchio, R. (1973):** Povijest Dubrovnika prema interpretaciji humanista Giovana Maria Filelfa. Zbornik Zagrebačke slavističke škole 1/1, 15–22.
- Planić-Lončarić, M. (1980):** Planirana izgradnja na području Dubrovačke Republike. Zagreb, Centar za povijesne znanosti, Odjel za povijest umjetnosti.
- Planić-Lončarić, M. (1984):** Blok između Polača; analiza razvoja i stanje. Elaborat centra za povijesne znanosti. Zagreb, Odjel za povijest umjetnosti.
- Planić-Lončarić, M. (1990):** Ceste, ulice i trgovi srednjovjekovnog Dubrovnika. Prilozi povijesi umjetnosti u Dalmaciji, 29, 157–167.
- Popović, T. (1973):** Turska i Dubrovnik u XVI veku. Beograd, Srpska književna zadruga.
- Prelog, M. (2003):** Tekstovi o Dubrovniku. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti.
- Prlender, I. (1993):** Sve opsade Dubrovnika. Zagreb, PEN centar.
- Prlender, I. (1996):** Korčula i Dubrovnik u XIII. Stoljeću. U: Padovan, I. (ur.): Marko Polo i istočni Jadran u XIII. stoljeću. Zagreb, HAZU, 63–68.
- Prlender, I. (2011):** Rimska kurija prema rubnim prostorima Zapada na istočnojadranskoj obali tijekom XI. i XII. Stoljeća. Historijski zbornik, 62, 1–27.
- Rački, F. (1885):** Prilozi za povijest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj, Rad JAZU, 74, 135–191.
- Rezar, V. (1999):** Dubrovački humanistički historiofraf Ludovik Crijević Tuberon. Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 37, 47–94.
- Rezar, V. (2000):** Kako su Pečenezi postali praocima Bosanaca. Vijenac, 167, 28.
- Rezar, V. (2001):** Latinitet Ludovika Crijevića Tuberona. U: Rezar, V. (ur.): Ludovik Crijević Tuberon, Komentari o mojem vremenu. Zagreb, Hrvatski institut za povijest, VII–LXXXVIII.

- Seferović, R. (2011):** Fantazija povijesti: legenda biskupa Antuna Primija o kralju Pavli-miru. Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 49, 133–137.
- Skok, P. (2011):** O podrijetlu Dubrovnika. Dubrovnik, 4, 81–128.
- Stošić, J. (1988):** Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku. Zagreb, Hrvatsko arheološko društvo.
- Stulli, B. (1982):** Dubrovačke odredbe o Konavlima. I. Konavoski zbornik I, Dubrovnik, 29–43.
- Šiljeg, B. (2007):** Ranokršćanski mramorni korintski kapiteli iz Dubrovnika. Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 24, 257–261.
- Tadić, J. (1939):** Promet putnika u starom Dubrovniku. Dubrovnik, Izdanje Turističkog saveza u Dubrovniku.
- Trencényi, B., Zászkaliczky, M. (ur.) (2010):** Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe. Leiden, Brill Academic Publishers.
- Vedriš, T. (2010):** Razgovor ugodni: Konstantin VII Porfirogenet i percepcije najranije hrvatske povijest. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 42, 13–33.
- Vekarić, N. (1993):** Opsade Dubrovnika i broj stanovnika. Dubrovnik, 4, 2, 240–244.
- Vekarić, N. (2009):** Nevidljive pukotine: Dubrovački vlasteoski klanovi. Zagreb, Dubrovnik, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vekarić, N. (2011):** Vlastela grada Dubrovnika. 1: Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva. Zagreb, Dubrovnik, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vekarić, N. (2012a):** Vlastela grada Dubrovnika, 2. Vlasteoski rodovi (A-L). Zagreb, Dubrovnik, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vekarić, N. (2012b):** Vlastela grada Dubrovnika, 3. Vlasteoski rodovi (M-Z). Zagreb, Dubrovnik, HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vrandečić, J. (1998):** Dalmatinski gradovi između regionalizma (*ius soli*) i hrvatskog nacionalizma (*ius sanguinis*): (teritorij kao čimbenik samoidentifikacije u dalmatinskim protonacionalnim ideologijama). Glasje, časopis za književnost i umjetnost, 5, 52–79.
- Vuković, G. (2012):** Dubrovački klasicistički krugovi. Adrias: zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu, 18, 35–60.
- Westerbergh, W. (ur.) (1956):** *Chronicon Salernitanum, A Critical Edition with Studies on Literary and Historical Sources on Language.* Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Latina Stockholmiensia, 3, Stockholm – Lund.
- Wolff, L. (2002):** Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment. Stanford, Calif., Stanford University Press.
- Zelić, D. (2012):** O crtežu *Prospetto della Città di Ragusa nel Secolo XII.* kao “izvoru” za najstariju povijest Dubrovnika. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 36, 27–34.
- Zelić, D. (2014):** Arhitektura starih katedrala. U: Horvat Levaj, K. (ur.): *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku.* Dubrovnik, Zagreb, Gradska župa Gospe Velike, Institut za povijest umjetnosti, 31–68.
- Zlatar, Z. (1992):** *Our Kingdom Come. The Counter Reformation, the Republic of Dubrovnik and the Liberation of the Balkan Slavs.* New York, Columbia University Press.

- Žile, I. (1988):** Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike. Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 175–188.
- Žile, I. (1988–1989):** Rezultati arheoloških istraživanja u Domu Marina Držića. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 12–13, 49–57.
- Žile, I. (1997):** Naselje prije Grada. Dubrovnik, 4, 97–119.
- Živković, T. (2003):** Legenda o Pavlimiru Belu. Istorijски časopis, 50, 9–32.
- Živković, T. (2005):** Dva pitanja iz vremena vladavine kralja Bodina. Zbornik radova Vizantološkog instituta, 42, 45–59.
- Živković, T. (2006):** Constantine Porphyrogenitus and the Ragusan authors before 1611. Historical Review, 53, 145–164.
- Živković, T. (2007):** On the Foundation of Ragusa: The tradition vs. Facts. Istorijски časopis, 54, 9–25.